

‘કલાન્ત કવિ’માં કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન

ભૃગુરાય અંજરિયા

બાળાશંકર ૧૮૯૮ માં ગુજરી ગયા, પણ—અનેક સંકટપવિકલ્પ પછી—તેમનાં કાવ્યોના સંપાદનનું કાર્ય શ્રી. ઉમાશંકર જોશીના હાથમાં આવ્યું છેક ૧૯૩૯ માં.

વયમાં આટલાં બધાં વરસ વહી ગયા તેથી કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન વિષમ બન્યો. આ પ્રશ્ન ચર્ચા પડે તેવી ઘણીખરી કૃતિઓને ઉમાશંકરે, પોતે સંપાદિત કરેલા સંગ્રહ ‘કલાન્ત કવિ’માં સત્તાવન કૃતિઓને સમાવતા ‘પ્રકાશ’ કૃતિઓ’ના વિભાગમાં મૂકી છે. ઉમાશંકરે આ કૃતિઓ, (૧) કવિના પુત્ર ત્રિપુરાશંકરે સાચવેલા સંગ્રહમાંથી, (૨) કવિનાં તેમ જ બીજાં પુસ્તકોમાંથી, (૩) ભાવનગરના અનંતરાય માધવજી દ્વેના ‘હરિપ્રેમપદ્ધતી’ નામના પુસ્તકમાંથી, અને (૪) બાળાશંકરે ‘ભારતીમૂલ્ય’ નામની ગ્રંથશ્રેણી કાઢી હતી, અને અમુક વર્ષ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ ના તેઓ તંત્રી હતા તેથી તે સામયિકોની કાઠલોમાંથી, પસંદ કરેલી છે.

બાળાશંકર કવિ હતા; સામયિકોના સંપાદક હતા; ઉદાર, પ્રેમાળ, અને સદાય કરવાને તત્પર એવા સાહસિક મિત્ર હતા; તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ વયમાં અને ગુણમાં નાના એવા બહારતા કવિપદવાદ્યુઓની કૃતિઓ પણ તેમના પુત્ર ત્રિપુરાશંકરના સંગ્રહ (ઉમાશંકર ‘નોટબુક’ શબ્દ પણ વિકલ્પે મૂકે છે, એ જોતાં નોટબુક)માંથી તેમની પોતાની કૃતિઓની સાથે જ મળી આવે. વળી, ‘ભારતીમૂલ્ય’ તો તેમનું જ હતું, અને ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના તેઓ ફેટલોક સમય તંત્રી હતા. એ સમયે કર્તાનાં નામ કૃતિઓની સાથે જાપાતા નહોતાં તેથી જાપાયેલી કૃતિઓમાંથી તેમની કઈ, અને તેમણે બહારતા કવિઓને પ્રોત્સાહન આપવા જાપેલી કઈ, એ પણ વિચારવાનું હતું.

ત્યારે, કવિના મૃત્યુ પછી આટલાં બધાં વરસે સંગ્રહનું સંપાદન કરતાં સંપાદકે એવી રીતે પસંદગી કરવાની હતી કે શંકાસ્પદ કૃતિઓમાં બાલનું કર્તૃત્વ જરા પણ સંભવિત લાગે તો તે લેવી જ, જેથી તેમની કૃતિઓનો આ નિઃશંક સંચય નથી એવો આક્ષેપ ન થાય. આવી દૃષ્ટિથી

પસંદ કરેલી કૃતિઓ ઉમાશંકરે 'પ્રકીર્ણ' કૃતિઓ 'ના વિભાગમાં મૂકી છે.

હાથપ્રત સાચવતાં પેટલાં કે નોટબુકની ખાનગી માલિકી, અને કર્તૃત્વ તિરોદિત થાય તેની જૂની કાઈલોના અધિકારમાંથી બંધાર આવી, એક વાર કવિના સંગ્રહમાં આવી કૃતિઓ પ્રકાશિત થાય પછીજ તે અભ્યાસ અને તીક્ષ્ણ કર્તૃત્વચર્યાનો વિષય બની શકે, અને નિર્ણાયક પ્રમાણે મળી આવતાં પછીની આવૃત્તિઓમાં તેની કૃતિઓ રાખવી કે છોડી દેવી, તે વિશે સંપાદકનો માર્ગ સરળ બને.

છતાં કોઈ વાર એવું પણ બને છે કે કૃતિના કર્તૃત્વ વિશે અંતિમ નિર્ણય થઈ શકતો જ નથી. જેમ કે,

Come, live with me and be my love,

And we will all the pleasures prove,

એ પંક્તિઓથી શરૂ થતું ભિન્નિક શેષકરિષ્પર તેમ જ માર્લો બન્નેની કોઈ કોઈ આવૃત્તિમાં જોવા મળે છે. પણ આવી સ્થિતિ અપવાદરૂપ હોય છે, અને એવી સ્થિતિમાં કૃતિને છોડી દઈ શકાય નહીં.

ઉમાશંકરે તેમની પ્રસ્તાવનામાં આવી કૃતિઓના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન વીગતવાર ચર્ચો છે. મેં ત્યારે 'કાલ્પુની' (૧૯૪૩) માટે 'ક્લાન્ત કવિ'નું અવલોકન લખ્યું ત્યારે મુખ્યત્વે ઉમાશંકરે સંપાદક તરીકે આપેલી વીગતોનો જ આધાર લીધો હતો, કારણ ત્યારે અમદાવાદની વિદ્યાસલામાંથી જ મળી શકે તેવી આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં અનિવાર્ય એવી 'ભારતીભૂષણ' અને 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ની સળંગ કાઈલો, અનંતરાયની 'હરિપ્રેમપંચદશી' અને અન્ય કાવ્યસંગ્રહો, હું ત્યારે મુખ્યમાં હોવાથી જોઈ શકેલો નહીં.

એમ છતાં એ સ્થિતિમાં પણ, મેં તે અવલોકનમાં કેટલાંક યોગ્ય અનુમાનો કરેલાં, પણ આટલી બધી કૃતિઓનું કર્તૃત્વ શંકારૂપ રહે એ મને આશ્વાનરૂપ લાગ્યું હતું. એટલે ૧૯૫૫ની શરૂઆતમાં મને અમદાવાદ જવાની તક મળી કે તરત જ મેં કાઈલો અને ખીછ યોગ્ય સામગ્રી જોઈ લીધેલી—(ત્રિપુરાશંકરનો સંગ્રહ મેં હજી જોયો નથી)—તેમાંથી કેટલીક માહિતી મળી. એ માહિતીને આધારે અનુમાનો, અને એ અનુમાનોને આધારે વળી વિશેષ માહિતી, એમ ઘટનાપરંપરા ચાલી. અહીં તેની કેટલીક હકીકતો તેમ જ અનુમાનો રજૂ કરું છું.

આરંભે જ અપૂ કરી લઈ કે અહીં 'પ્રકીર્ણ' કૃતિઓ 'ની જ ચર્ચા છે તેથી કૃતિઓની સાથે જે ક્રમાંક આપીશ તે આ વિભાગનો જ હશે.

૧. નિ.શ.ક અન્ય કર્તાની કૃતિઓ

‘પર નાગરબત્તી’ છપાઈ ગયા પછી શ્રી હરિસિદ્ધ નામના કર્તાની જાણતા ઉમાશ કરે જ રહ કરી, અને તેને અને કેશુઆરી ૧૮૯૫ના ‘ભાગ્યભૂખા’માં છપાયેલું ‘અદૈત’ ઉમાશ કરે છેક પ્રિયથુને બંધે ઉમેર્યું, ત્યાંથી ચર્ચા શરૂ કરું છું

મે ‘કા ગુનીના અનુવેકનમા નોધેનુ કે ‘અદૈત’ ‘પૂર્વાનાપ’માં છે આ પછી પદાવનિ વગેરે આતરપ્રમાણની દૃષ્ટિએ એ મનાન્તનું નહીં પણ કાન્તનું જ હોઈ શકે એમ બતાવતી એ નોધ ઉમાશ કરેને પત્રરૂપે લખી મોકલી હતી આ નોધ તે પછી ગુ સા પરિષદ પત્રિકાના ૧૯૪૩ના નવેમર અને ડિસેમ્બરના અ કામા છપાઈ હતી ‘પૂર્વાનાપ’ની પહેલી આવૃત્તિ કાન્તે જ કાશ્મીર જતા પહેલાં છાપના તૈયાર કરી હતી એ જાણીતું છે વળી આ નોધ છપાયા પછી મે આ કાવ્ય કાન્તની હાથપ્રતમા જોયેનું છે

‘૧૨ વિધિને’, ‘૪૨ શીતરક્ષા’, અને ‘૪૩ શુભ વૃક્ષ’, એ ત્રણેય કૃતિઓ, વડોદરામાં કાન્તને ત્યાં રહી લખાનાર, ‘શાપસશ્રમ’ નામના બંધ કાવ્યથી અને બીજી કૃતિઓથી કાન્તનું અનુકરણ કરનાર અકાળે ગુજરી ગયેના સ્વ નર્મદાશ કર પ્રનુરામ ભટ્ટની છે તેમના ભાઈ, કાન્ત અને રણજિતરામ વિશે સુવર લેખો આવી જનાર સ્વ લાલશ કરે શાપસશ્રમ અને બીજી કવિતાઓ’ના નામથી તેમનો સંગ્રહ ૧૯૨૫માં છપા ગયો હતો અને બનવતરાયે તેની પ્રસ્તાવના લખી હતી આ ત્રણેય કૃતિઓ તેમાં મળે છે

‘૪૭ પરોપકાર’, ઓક્ટોબર ૧૮૮૪ના ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં ‘મગેનું’ તેમ જ ‘મુકુત’ની સજાથી છપાયું હતું આ રી કૃતિઓ વિશે ઉમાશ કરે તેમની પ્રસ્તાવના પછી જે ‘પ્રકાશનવિષયક યાદી’ આપી છે તેમાં ‘મુકુત’ની સમીતો ઉમેર્યું નથી, તેથી લાગે છે કે તેમનું ધ્યાન નહીં ગયું હોય ‘મુકુત’ એને શ્રી જોહાતાન દેવનાથ પડ્યા આ સમયે ‘જ્ઞાનસુરા’ વગેરે પામનિષ્ઠામાં આ તખલુસથી કા યો છપાવતા હતા તેમ ૧૯૩૨માં છપા ગયેલા ‘મુકુત કાવ્યસંગ્રહ’માં પૃ ૨૭ ઉપર આ કાવ્ય મળે છે

‘૨૮ મહિના’ ઉમાશ કરેને ત્રિપુરાશ કરના સંગ્રહમાંથી મળી હતી કાવ્ય છપાઈ ગયા પછી, તેમાં ગૂચાતા ‘જીવજી’ શબ્દથી શકા આવતા, ઉમાશ કરે એ વિશે તપાસ કરતાં વિદ્યાસલામા એ કાવ્ય હસ્તપ્રતરૂપે જીવજીને નામે મળી આવ્યું છે

'૨૭. શાધિકાસંદેશ' પણ ત્રિપુરાશંકરના સંપ્રદમાંથી મળ્યું છે. ઉમાશંકર નોંધે છે કે એ હપાઈ ગયા પછી ફેરફાર સાથે શ્રી મહિલાવ હ્યારામ બહના સંપ્રદ 'દાવ્યપીયુષ' (૧૯૧૨)માં 'સંધાનો પત્ર' ને નામે મળ્યું છે. ત્રિપુરાશંકરની પ્રતની કેટલીક કડીઓ 'દાવ્યપીયુષ'માં નથી, તે 'દાવ્યપીયુષ'ની કેટલીક કડીઓ પ્રતમાં નથી, એમ ઉમાશંકર નોંધે છે. આથી તે કેટલાંક બીજાં જ અનુમાન કરવા પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તેથી કૃતિ બાળાશંકરની ગણવાનું કારણ નથી.

ઉમાશંકરે નોંધ્યું છે તેમ '૨૨. આલેક' શ્રી. વિ. ગ. અંતરિયાએ 'એક મિત્રના કહેવાથી' 'દાવ્યમાધુર્ય'ની પહેલી આરતિમાં બાળાશંકરની કૃતિ તરીકે મૂક્યું હતું. પણ શ્રી. હનુવલાવ કેવળરામ મહેતાએ તેમને તા. ૨૪-૬-૧૯૦૭ના પત્રથી તે કૃતિ ગોનાની છે એમ જણાવતાં શ્રી. વિ. ગ. અંતરિયાએ તે પ્રમાણે નામના સુધારો કર્યો હતો. અને સામે છે કે આ અપદ્ધતા સાથે આ વીચર નિર્ણાયક મળ્યાની બેઠકએ. યૌથી અને પદારથિની દૃષ્ટિએ પણ એ કવાન્તનું લાગતું નથી. એ વિશે આગળ ઉપર ચર્ચા કરીશ.

હવે હાઈએ '૧૭. મન-આન્મભાવ.' આ કૃતિ મહિલાવના 'પ્રેમ-હવન' (૧૮૮૭)માં 'સાલ્તિક ત્યાગ'ના ધીર્ષક સાથે છે : એટલે કે બાળાશંકર અને મહિલાવના મૃત્યુ વર્ષથી અગિયાર વર્ષ પહેલી આ કૃતિ મહિલાવને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. બાળાશંકરની દવાની હતી, અને તેમનો ધર્મ ઘણો નહોતો એટલે સામાન્ય રીતે એ મહિલાવની ગણાવી બેઠકએ. આ કૃતિ મહિલાવના ધીર્ષક 'સાલ્તિક ત્યાગ' સાથે નથી પણ 'મન-આન્મ-ભાવ'ના ધીર્ષક સાથે 'કવાન્ત દરિ'માં હપાઈ છે તેનું કારણ એ છે કે અનંતરાવ દોની 'હરિપ્રેમ પંચદશી' માં આ કૃતિ આ બીજા ધીર્ષક સાથે જ મળે છે, અને ત્યાંથી જ ઉમાશંકરે તેને પમદ કરી છે.

અનંતરાવ દોના આ પુસ્તકે કાન કાવ્યરસિયોને એવાં ગોથાં ખવડાવ્યાં છે, કે પહેલાં એ સંપાદનની અસ્તવતા વિશે ચર્ચા કરવી જ પડે.

૨. અનંતરાવની 'હરિપ્રેમપંચદશી'

આ નાના પુસ્તક વિશે અનુપી અમલની લખીકાન એ છે કે કૃતિ બાળાશંકરના મૃત્યુ પછી ત્રણ વર્ષે પહેલી જ વાર એમનાં બધાં કાવ્યોને એકવિધ રૂપે ધાળવાને પ્રયત્ન થયો છે. પૂંદા ઉપર આ પ્રમાણે માહિતી મળે છે :—

કલાન્ત કવિ બાળાશંકર ઉલ્લાસગમ કંઠારીઆ કૃત હરિપ્રેમપંચદશી.
 છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર અનંતરાય માધવજી દવે. ભાવનગર.. સને ૧૯૦૭.
 પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત ૧૦૦૦. પાણીતાણા-શબ્દ ટ્રિનિટીંગ પ્રેસ. કિંમત રૂ. ૧-૦૦.

પુસ્તકના 'સ્નેહાર્પણ'માં 'વળી કવિ બાળાશંકરની કવિતા ત્યારથી
 આપણે વાંચી ત્યારથી સાથે વાંચી છે, અને તેના વિચારોની ગંભીરતા આપે
 ધણીવાર અમને સમજતી છે' એમ યાદ કરી, અનંતરાય, તેમના મિત્ર
 મોહનલાલ કેશવલાલ દવે (આસિ. ભારતર, આરેફ હાઈસ્કૂલ, ભાવનગર)ને
 પુસ્તક અર્પણ કરે છે.

એ પછી 'એક અભ્યાસી'ની સહી સાથે, 'કાવ્ય જીવન પ્રતાવ'ના
 મથાળા નીચે ૪૪ પૃષ્ઠ સુધી પહોંચતો લેખ છે. તેમાં ૩૦મા પૃષ્ઠ સુધી
 મરમટ, એરિસ્ટોટલ, ડોલરિજ વગેરેના નામોલેખ સાથે કાવ્યનું સ્વરૂપ, શક્તિ,
 શબ્દ, અર્થ, રસ વગેરેની ચર્ચા થાય છે. લેખનાં છેલ્લાં ચૌદ પાનાંમા
 બાળાશંકરની વિશિષ્ટતા ચર્ચાય છે. આ લેખ અસાધારણ નથી એ પછી
 ૪૪ થી ૫૪ પૃષ્ઠ સુધી 'પ્રસિદ્ધકર્તા'ના નામથી 'અધિકારી'ના શીર્ષક
 નીચે લેખ છે, જેમાં બાળાશંકરની કવિતાનો વિષય પ્રેમ છે, સૂઝી પ્રેમ છે,
 અને તેને માટે અધિકારી વાચકની અપેક્ષા છે, એમ વક્તવ્ય છે. આ લેખ
 પણ સામાન્ય છે.

તે પછી બાળાશંકરની કવિતા 'હરિપ્રેમપંચદશી'ના શીર્ષકથી શરૂ
 થાય છે. અહીં ૫૪ પૃષ્ઠથી ૫૪ ૧૧૨ સુધી પહોંચતી પહેલી ત્રેવીસ કૃતિઓ
 નિર્ણય કલાન્તની છે. આમાંની પહેલી એકવીસ કૃતિઓનો પાઠ, અને પહેલાં
 વીસનાં શીર્ષકો ઉમાશંકરના 'હરિપ્રેમપંચદશી' વિભાગમાં સ્વીકારાયાં છે :
 "શુદ્ધિપત્રક પ્રત્યે ધ્યાન ઝેંચવા ઉપરાંત 'હરિપ્રેમપંચદશી' વિશે ખાસ
 નોંધવાનું છે કે પાણીતાણા આવૃત્તિને અનુસરી કૃતિઓની વાચના છપાયા
 'પછી જ 'ભારતીભૂષણ'—જેમાં તે કૃતિઓ કવિને હાથે લખાયેલી તેની પૂરી
 કાંઈકો મને મળી શકી. એથી શુદ્ધિઓ—અવક્ર શુદ્ધિઓના ઠગલા—ટીકામાં
 જ આપ્યા છે, એટલી અગવડ આ આવૃત્તિ પૂરતી સહન કરવા વાચક કૃપા
 કરે." (ઉમાશંકરની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૧-૩૨). અને "એ કાવ્ય તે
 'સૌન્દર્ય' ('સૌન્દર્ય' શીર્ષક તો પાણીતાણા-આવૃત્તિમા અપાયું છે,
 મૂળમાં એ શીર્ષક નથી.)" એ ઉમાશંકરની પ્રસ્તાવનામાં ૫૪ ૪૩ ઉપરની
 કોંસ નોંધ, વાચના ઉપરાંત શીર્ષકો પણ અનંતરાયનાં છે તેમ ક્ષયે છે.

એકવીસમી કૃતિ, જેને પાછળથી બાળાશંકરે 'બોધ' નામ આપેલું, અને

કવિતા પ્રસિદ્ધ કરવાનો ધરાદો થતા આ ક્રિપોદ્ધાત લખાઈ છે' એમ ધરાદો સ્પષ્ટ થાય છે. 'હરિપ્રેમપચ્છશી'માં ૨૧ કૃતિઓ છે અને તે 'ભાગતી ભૂખણુ'માં ૧૮૮૭થી શરૂ થઈ છેક ડિસેમ્બર, ૧૯૯૨ સુધી પહોંચે છે એટલે અનતરાયે એ ત્યાંથી જ લઈ એ જ ક્રમમાં પણ પોતાના શીર્ષક સાથે છાપી હોય 'હરિપ્રેમપચ્છશી'ની વાત આમ પૂરી થઈ

હવે 'નિગેરે કવિતા પ્રસિદ્ધ કરવાનો ધરાદો' અનતરાયે મે.ઓ છે, તે જોતા, તેમાં પહેલું સ્થાન બારીસમી કૃતિ 'સરકાર'નું આવે આપણે જોયું કે એ પચ્છશી નથી, અને 'સૌન્દર્યલહરી'માંથી લીધી હોય ત્રીજમી 'કાનોપાલ'થી તેમણે સામયિકાનો આધાર લીધો લાગે છે પણ આ ૨૩મી કૃતિ 'કાનોપાલ' પૂરતું બાવકર્તૃત્વ સ્પષ્ટ છે

હવે આપણે પૃષ્ઠ ૧૧૨થી પૃષ્ઠ ૧૩૧ સુધી જગ્યા રોકતી, ૨૪થી ૩૭ના ક્રમાંક ધરાવતી વચ્ચેની ચૌદ કૃતિઓ જોઈએ

'૨૪ 'સુદર્શન' પુ અ ૨ 'સખા પ્રતિ ઉકિત'નું મથાળું સૂચવે છે તેમ અનતરાયને આ કાવ્ય 'સુદર્શન'ની કાષ્ઠિમાંથી મળ્યું છે આ કાવ્ય તે 'વદને બહુ નીચે ભરાય સખે' એમ શરૂ થતી, 'પૂર્વાપ'માં 'મિત્રને નિવેદન'ના શીર્ષક સાથે મુકામેની કાન્તની કૃતિ અનતરાયને સાચા કાવ્ય રસિક હોત, અને કલાન્ત કવિની કૃતિઓ સામયિકા વગેરેમાંથી એકત્રિત કરવાની એમની યોગ્ય સમજૂતા હોત તે એમણે, આ કાવ્ય 'કાવ્યમાધુર્ય'ની ૧૯૦૨ની કે ૧૯૦૬ની આવૃત્તિમાં કાન્તને નામે છે તે જોઈ લીધું જ હોત

'૨૫ 'સુદર્શન' પુ ૮ અ ૩ 'ઉપાલભ' આ કૃતિ પણ અનતરાયની જેમ ત્યારે ભાવનગરમાં વસતા કાન્તની છે, જોકે 'કાવ્યમાધુર્ય'માં નથી

'૨૬ આશીર્વાદ' આ બધા અનતરાયનું 'માગ્યો પ્રેમ મને' એમ શરૂ થતું, પાછળથી 'નામિકાની છેલ્લી સલામ' એમ શીર્ષક પામેનું સોનેટ છે

(અહીંથી જ કૃતિના પ્રાપ્તિસ્થાનરૂપ સામયિકની વીગત અપાની બધ થાય છે)

'૨૭ 'પ્રેમ વિવેક' ઈઈ અગ્નિવ્યા લેખકની કૃતિ છે ઉમાશ કરે તેને અહીંથી લઈ ૧૩મી પ્રકીર્ણ કૃતિ તરીકે મૂકી છે

'૨૮ પ્રેમ' મણિલાલના 'પ્રેમજ્વલ' (૧૮૮૭)માં 'પ્રેમાગ્નિ' નામથી છે

‘૨૯ કદુ પ્રેમ’ આ કૃતિ કયાપીના ‘કેકારવ’ (૧૯૦૩)માં એ જ શીર્ષક સાથે છે ‘કેકારવ’ કાન્તે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, તે ભાવનગરના દબ્યારી છાપખાનામાં છપાયો હતો, અને સામાન્ય વાચકોને પણ તેણે આકર્ષ્યો હતા,— આ બધી હકીકતો અનતરાયની જાઓ પસદ કરવાની યોગ્યતા વિશે પ્રકાશ પાડે છે

‘૩૦ દેખે દોષ ન કવિવરને’ આ કૃતિ સંપૂર્ણ, ૧૮૯૩ના ‘બુદ્ધિ પ્રકાશ’માં ‘સકરશિષ્ય’ના ઉપનામ સાથે મળે છે ‘સકરશિષ્ય’ કાણુ, તે વિશે આગળ પર અનુમાન રજૂ કરીશ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં કુલ પાંચ કડી છે, અનતરાયે માત્ર ત્રણ છાપી છે સ્વ રામનારાયણુ પાંચ કડી કયાન્તની છે, અને ત્રણ જ કડીની છે, એમ અનતરાયને આધારે માની વધે એમના ‘કાન્ય સમુચ્ચય’ (૧૮૨૪)માં મૂકી ઉમાશકરે પણ પાંચમાં ત્રણ કડી અને ટિપ્પણમાં બાકીની બે કડી છાપી, એટલે સ્વ પાંચની અને અનતરાયની અમર ખરી

‘૩૧ વિધિને’, એ આપણે જોયુ તેમ સ્વ નર્મદાશકર ભટ્ટની છે ઉમાશકરે ૧૨મી પ્રકીર્ણુ કૃતિ તરીકે લીધી છે

‘૩૨ મન્ત ધ્વજ’ આ કૃતિ પણ ‘કેકારવ’માં છે

‘૩૩ પ્રણયાર્પણુ’ આ કોઈ અખણ્યા લેખકની કૃતિ છે અને તેને ઉમાશકરે ૧૦મી પ્રકીર્ણુ કૃતિ તરીકે લીધી છે

‘૩૪ મન-આત્મભાવ’, આપણે જોઈ ગયા તેમ મણિનાયના ‘પ્રેમ જીવન’, (૧૮૮૭)માં ‘સાત્ત્વિક ત્યાગ’ના શીર્ષક સાથે છે

‘૩૫ સાહિત્યપ્રચરિત’, એ મણિનાયના ‘પ્રેમજીવન’માં ‘પ્રેમસ્વરૂપ’ ના નામથી સ્થાન પામેલી ‘પ્રીતિ પ્રેમ વહુ જ્ય જ્ય વાણી’ એ ગદ્યગીતી કિટ્ટી છે

‘૩૬ મિષ્ટ માન.’ કોઈ અખણ્યા લેખકની આ કૃતિને નગસિદ્ધગવે તેમના ‘નવીન કવિના સાહિત્યનો ઉપકાગ’ એ વ્યાખ્યાન માટે અહીં આપેના ક્રમાંક ૩૬ સાથે જ કયાન્તની કૃતિ તરીકે પસદ કરી હતી ઉમાશકરે ૭મી પ્રકીર્ણુ કૃતિ તરીકે લીધી છે

‘૩૭ ફિકર યાની પગી માની.’ આ પણ મોઈ અતિ સામાન્ય લેખકની કૃતિ છે ઉમાશકરે ૧૮મી પ્રકીર્ણુ કૃતિ તરીકે લીધી છે

આમ આ વચ્ચે ચૌદ કૃતિઓમાંથી મણિનાને આજ્ઞાશ કરતી હયાતીમાં જ પોતાના સગ્રહમાં મૂકવી ત્રણ, કાન્તની બે, બળવતરાયની એક, અને કનાપીની બે, એમ આઠ કૃતિઓ અતિ પ્રસિદ્ધ કવિઓની જે આજ્ઞાશ કરતી કવિતાના ભક્ત હોવા છતાં મણિનાયના કાવ્યસગ્રહમાં અનતરાયને જગ પણ રસ ન હોય, તેમ આપણે કાણુભર માની લઈએ, બળવતરાયનો સગ્રહ ૧૯૧૭માં છપાયો તેથી તેમની કૃતિઓ વિશે અનતરાય ન બાણુએમ પણ માની લઈએ પણ ૧૯૦૭માં આજ્ઞાશ કરના કાવ્યો એનિત કરવા નીકળનાર, 'કાવ્યમાધુર્ય'ની બે આરતિ અને 'કનાપીનો કેકારવ' તરફ નજર જ ન નાખે તો તેનો આધાર સી રીતે લઈ શકાય ? એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે તેમણે 'હરિપ્રેમપદ્યદશી' સિરાયની—'વિગેરે કવિતા' માટે સામયિકોનો આધાર—એમની રીતે—લીધો છે વચની કૃતિઓમાંની કેવલીક કૃતિઓ કાઈનોમા મળે છે તે પણ આપણે જ્ઞેયુ મને ખાતરી છે કે આ ચૌદમાંની દરેકે દરેક કૃતિ સામયિકોમાં મળી જ આવે

પણ અનતરાયે આ કાવ્યોને આજ્ઞાશ કરના માનીને જ્ઞે પોતાના સગ્રહમાં લીધા હોય તો મહેલુ જોઈએ કે તેમનામાં કાવ્યસ્વાદની શક્તિ કે 'કાવ્ય માધુર્ય' અને 'કેકારવ' જેવા મકરતી કાવ્યમગ્રહો વાચી લેવા જેટલી સજ્જતા પણ નહોતી, અને તેમની પસંદગીનો આધાર કાઈ પણ આખ માંચીને લે તે યોગ્ય નહોતુ જ્ઞે તેમણે માત્ર પાના ભરના જ આ કૃતિઓ સામયિકો માંથી કાઢા મારીને મૂકી તો તો એથી પણ વધારે ચેતનાનુ હતુ

પણ અને છે એવી ભિન્ન જ.

ગુજરાત વિદ્યાસભાની વાર્ષિક સભા સમક્ષ તા ૨૭-૬-૧૯૨૫ ના દિને 'નવીન કવિતા સાહિત્યનો ઉપકાળ'નું વ્યાખ્યાન કરતા નરસિંહરાવ આ ચૌદ કૃતિઓમાંની બે આજ્ઞાશ કરતી કૃતિ તરીકે પસંદ કરી ગયે છે મણિનાયનુ 'બેડી જન તુ ગાઈન ગાલરા'થી શરૂ થતુ 'સાહિત્યક ત્યાગ', જે અનતરાયમાં 'મન-આત્મભાવ'ને નામે મળે છે તે, અને કાઈ અગ્નિયા લેખકનુ 'મિષ્ટ ગાન' થોડા દિવસ પછી જ દુર્ગલરામ જ્યેઠારામ ભટ્ટ તેમનું ધ્યાન ખેચે છે કે આ કૃતિ તો મણિનાયની છે તેઓ, 'આત્મ નિમજ્જન'ના 'પ્રેમજ્જન'માં પૃ ૨૨૭-૧૯ માં મહે દીક્રી' એમ નોંધે છે પછી કહે છે 'ભાવનગરવાળા 'હરિપ્રેમપદ્યદશી'ના પ્રકાશકે આજ્ઞાશ કરતી કરીને સગ્રહમાં કેમ મૂકી હશે ?' (મનોમુકુર-૨ પૃ ૨૬૨)

પણ અનતરાયે તો એક નહી પણ ચૌદ, અને તે અતિ પ્રસિદ્ધ કવિઓની કૃતિઓ મેળમેળ થઈ હોય તેવી રીતે મૂકી હતી અનતરાયની રસદષ્ટિ, અને ૧૮૦૭ માં સપાદનની દૃષ્ટિએ સમ્મતતા જે હોય તે, પણ ૧૮૨૫ માં નરસિંહરાવને તેમની રસદષ્ટિ તેમ જ વિશિષ્ટ ચિકિત્સાશક્તિ ઉપરાંત, 'કાર' અને કાવ્યમાધુર્ય'ની અનેક આશુતિઓ ઉપરાંત, 'લલુકાર' 'પૂર્ણાપની પ્રમિદ્ધિનો પણ લાભ હતો પણ અનતરાયની સપાદનની અવિચલિતતા તરફ જગા પણ લક્ષ ન આપતા તેઓ મણિવાણે બાળાશકર માથો 'આતર પાડાના' દાખલા તરફ વળી જાય છે!

આ કાવ્ય વિશે ચર્ચા શરૂ કરી ત્યારે મેં ઉપર, મણિવાણે આ કાવ્ય બાળાશકરની હયાતીમાં જ પોતાના નામે ગ્રાંથુ એ વીગત પૂતી નિર્ણાયક માની છે હવે આગળ વધુ મેં માગ અવનોકનમાં નોંધ્યું હતું તેમ આ ગ્રાંથ મણિવાણના હસ્તાક્ષરમાં મળી આવે છે આતર પ્રમાણુ જેઈએ તો 'ગાડી જન તુ ગાંદેન ગાભરા'નો એકએક શબ્દ, એકએક પક્તિ, ભાવ,—સમગ્ર કાવ્ય સો ટકા મણિવાણનું છે વિષય પરત્વે તો નરસિંહરાવ પણ નોંધે છે કે અદ્વૈતનો બોધ આ કાવ્યમાં અષ્ટ છે એમણે એમની અતિ વિશિષ્ટ ચિકિત્સક શક્તિને જગદ જ કામે લગાડી હોત તો એઓ જેઈ શકત કે તેમનો 'પ્રેમનો નિશો' એ મણિવાણનો પ્રિય પ્રયોગ છે, અને મણિવાણના બીજા કાવ્યોમાં પણ મળી આવે છે નરસિંહરાવ કર્તૃત્વ વિશે નોંધ કરે છે કે "અહીં 'આવ' શબ્દમાં બાલાશકરના નામનું ગુપ્ત મુચન છે" પણ આ કાવ્યની છેલ્લી બે કડીમાં બે વાર 'આત' અને એક વાર 'આતપણુ' કાવ્યના ભાવવદનમાં અનિવાર્યતાથી આવે છે, કવિની નામમુદ્રા તરીકે નહીં વળી, 'આતપણુ' નહીં, પણ 'આતપણુ' એ મણિવાણની પ્રિય બોલણી છે

ઉપરાંત, આ કાવ્યના રસની આછાઈ તરી બોધાત્મકતા સાથે બાળાશકરની રસ નીગળતી નહીં વિરુદ્ધાત્મક બોલણી છે 'બોધ' (ગુપ્તરે જે શિરે તાઈ) જેવા કાવ્યમાં બાળાશકરનો બોધ પણ હૃદયગમ બને છે અને વાગે છે કે એક વાર અનતરાયને આધારે આ કાવ્ય ઉપાઈ ગયા પછી પણ ઉમાશકરે પ્રતાપનામાં નરસિંહરાવનો આધાર લેવો બોધિતા નહોતો

હવે અનતરાયને કારણે જ આવની ગણાતી ચાંપી તેની એક બીજી કૃતિ લઈ આગળ જણાવ્યું છે તેમ 'ચક્રસ્થિત્ય'ના 'દેવો દોષ ન

કવિવરને 'ના અનતરાયે દૃઢાવેવા રૂપને સ્વ પાઠક આવકૃતિ માનીને બેનક બાળાશકરને નામે 'કાન્યસમુચ્ચય' (૧૯૨૪)મા મૂકે છે એવ વાર આમ કૃતિ બાળાશકરની ગણાઈ એમ્લે મેટ્રિકના ગઘપઘકારોએ તેને 'કાન્ય સમુચ્ચય'માથી ઉદ્ધૃત કરીને વાર વાર 'સોધુ ભાહુ ને સિદ્ધપુરની જના' કરી ! અનતરાયમાથી આ કૃતિને ૧૬મી પ્રખ્યાત કૃતિ તરીકે લેતા ઉમા શકરને આ પ્રણાનિનો ટેકા હતો 'બુદ્ધિપ્રગણ'મા પૂરી પાચ કડી મળી આવતા બાળાની બે કડી તેમજો ટિપ્પણમા મૂખી એ આપણે જોઈ ગયા

આ 'શકરશિષ્ય' કાણુ હશે ? ઉમાશકરે 'શકરશિષ્ય'નું ખીચુ એવ કાન્ય 'સૂરોદય', આગમ, ૧૮૮૩ ના 'બુદ્ધિપ્રગણ'માથી લઈ ૨૭મી પ્રખ્યાત કૃતિ તરીકે છાપ્યુ છે એવે કર્તૃત્વની દૃષ્ટિએ આ બન્ને કૃતિને સાથે જ જોવી જોઈએ

આ કૃતિએને લગતી આતરબાહ્ય વીગતો ઉમાશકરે પૂગતી સભાળથી વિચારીને આપી છે બાળાશકરે તેમના મિત્ર અનુપરામ મીઠાવાલ દીનજીધુને સબોધીને 'કર્પૂરમજરી'નું અર્પણ કા ય મૂકેનુ તેને ઉમાશકરે ૧૨મી પ્રખ્યાત કૃતિ તરીકે છાપી, તેના ટિપ્પણમા આમ લખ્યુ છે

" શ્રી અનુપરામ તે 'બાવ'ના કવિતાશિષ્યોમા મુખ્ય હતા અને કવિતા એક નિકટના મિત્ર હતા 'ભારતીબૂખણ'નું તત્રીપદ ખીજા અક પછી નોકરીને કારણે કવિએ છોડ્યુ ત્યારે શ્રી અનુપરામને એ પદ માટે પસદ કર્યા હતા ૧૮૮૭ ના જુલાઈ-ઓક્ટો ના અકથી ૧૮૮૮ ના જુલાઈ-ઓક્ટો અક સુધી તે તત્રી રહ્યા હતા તેમણે 'જ્ઞાનદર્શન' માસિકનું તત્રીપદ પણ સભાળ્યુ હતું ભરૂચના વતની હતા પ્રો ઠાકોર એમને પોતાના શાળામિત્ર તરીકે ઓળખાવે છે (ભણકાર-૧, પૃ ૧૯) કવિએ એમના પિતાનું નામ 'કર્પૂરમજરી'ની આજ્ઞામા 'મગનનાન' છાપ્યુ છે, પણ 'ભારતીબૂખણ'ના અક ઉપર અને ભણકાર-૧ મા બધે 'મીઠાવાલ' મળે છે, જે બગમ છે ૧ આ અને ઈમા 'બધુ' શબ્દમા 'દીનજીધુ'નું શ્લેષથી સૂચન છે "

વળી, પ્રખ્યાતનામા કર્તૃત્વ ચર્ચતા ઉમાશકરે લખે છે " જે ની પક્ષિમા દીનજીધુસૂચક 'દીન' છે તેમ જ 'સૂરોદય'મા 'અનુપ' મળે છે કાન્યશિષ્યમા પોતે બાળાશકરના શિષ્ય એમ ગણી અનુપરામે તે 'શકરશિષ્ય' ઉપનામ ગણ્યુ નહી હોય ? "

આ પછી ઉમાશંકર 'બાલાશંકર તે જ જયવિજય' અને 'જયવિજય તે જ શંકરશિષ્ય' એમ માન્યતા દર્શાવે છે. (પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૩) અને તેથી તેમને માનવું પડે છે કે બાલાશંકર શંકરાચાર્ય પ્રત્યે ભક્તિભાવ ધરાવતા હતા તેથી તે 'શંકરશિષ્ય' ઉપનામ રાખે.

આપણે આગળ જોશું કે જયવિજય એક ત્રીજી જ વ્યક્તિ છે. એટલે સાચું એ લાગે છે કે શંકરશિષ્ય તે કાન્ત-હાકારનાં સૌનેટા જ નહીં, પણ બાલાશંકરનું 'ચામુક' પણ પોતાના 'શાનદર્શન' (સંવત ૧૯૪૯)માં છાપનાર, કૃષ્ણલાલ—અક્ષરંતરાયના મિત્ર અને સહાધ્યાયી, અને તેથી બાલા-શંકરથી એક વર્ષ નાના, અને ખરેખર કવિતામાં પોતાને બાલાશંકરના શિષ્ય માનનાર, ભરૂચના વતની સ્વ. અનુપરામ મીઠાલાલ દીનબંધુ છે.

'દેખો દોષ... માં ટિપ્પણુમા આપેલી છેડ્ડી લીટી.

'દીનનાદ તર વિજ્ઞાપનો જઈ પહોંચે સાગરપાર ખરે'.

એમ છે. એમાં 'દીન' શબ્દ ધ્યાન ખેંચે છે, તો 'સૂર્યોદય'માં

"તારો અનૂપ ઉપકાર ન જાય ગાયો,
તું તો દિનેશ સહુને મનપૂર્ણુ લાગ્યો."

એ છેડ્ડી બે લીટીમાં અનુપરામ મીઠાલાલ દીનબંધુના નામનો પડધો સ્પષ્ટ છે. 'દેખો દોષ...' એ ટોમસ મૂરના 'Blame not the bard...' નો અનુવાદ છે, અને 'સૂર્યોદય' ઘણું કરીને ભરૂચનાં અને નર્મદાના ઘાટના સૂર્યોદયનાં મુંદર ચિત્રો આપે છે. પણ બંને કૃતિઓનાં સામાન્ય લક્ષણો તે છંદ-શબ્દની સફાઈ, ગનિની મંદતા, અને ભાવદર્શનમાં ઝખકારાનો અભાવ છે.

કર્તૃત્વદષ્ટિએ શંકરીની ચર્ચા કરવી એ શ્રી. સંજ્ઞાનાના 'કલાન્ત કવિ કલાન્ત કવિ?' એ વિન્તીર્ણુ અવલોકનનો વિષય નહોતો, પણ આખા સંગ્રહમાં 'સૂર્યોદય'ને એઓ આમ જુદું પાડે છે:

"કવિએ દલપતરામને ગુરુ બનાવેલા છતાં ગુરુનું ભાષા અને છંદ ઉપરનું પ્રભુત્વ એમનામાં જરાયે બિતર્યું નથી. ખાસ 'દલપતશાઈ' કાવ્ય આ સંગ્રહમાં પૃ. ૧૮૩ ઉપર આવેલું 'સૂર્યોદય' છે, અને એને ઘણું કરીને ગુરુની દેખરેખનો અને ચેરબૂંસનો લાભ મળ્યો હશે એમ લાગે છે; 'દલપતકાવ્ય'માં છાપ્યું હોય તો દલપતરામના પોતાના કાવ્ય તરીકે સહેજે પસાર થઈ જાય. આ કાવ્યના સત્તર શ્લોક કવિના યોગ સંસ્કૃત

વૃત્તોમા લખેલા કાવ્યોના મેકડો શ્લોકો સાથે સરખાવતાં અજબ જેવો તકાવત જણાઈ આવે છે, એમાં હંદ જાળવવા માટે ભાષાનું કે જોડણીનું મર્દન, કે વ્યાકરણ અને અન્વયની ખેચતાણુ લગભગ નહીં જેવા જણાય છે પણ એના જોડણી-ભાષા-વ્યાકરણ આદિના બંધનો કવિની 'મસ્ત' પ્રકૃતિને અનુકૂળ નહીં આવતા, અને પોતે એવા તુચ્છ બંધનોથી પર છે એમ આત્મનિશ્ચય થતા, એમણે ગુરુને અને સાથે જ બંધનોને હમેશના ગમરામ કર્યા હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે" (પૃ. ૯)

શ્રી. સજ્જનાની 'સૂર્યોદય' વિશેની આ છાપમાં ઘણું તથ્ય છે તેને મારે પક્ષે ઘટાનીને હું એમ કહું કે જે 'સૂર્યોદય' બાળાશકરનું હોય તો બાળાશકરને નામે જણીતી યથેવી કૃતિઓ બાળાશકરની ન હોય, જે એ બાળાશકરની જ હોય, તો 'સૂર્યોદય' બાળાશકરનું તથી જ.

શ્રી. સજ્જનાને 'દલપતકાવ્ય' ખૂબ ગમે છે એ જાણીતું છે મને પણ ગમે છે. અને છતાં, એમાં પણ, રુચિભેદ હોઈ શકે અહીં આ બંને કાવ્યોમા બાહ્ય સંક્રાંતિની નીચે એક પ્રકારની ટાટક છે. મને 'દેને દોષ . ' જણાવવાનો બ્યારે બ્યારે પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે આ કારણે એ બાવની ભાવ એ વિશે સ દેહ દર્શાવ્યા કર્યો હતો 'સૂર્યોદય' એથી બેશક ખૂબ ચડે એવી છે પણ એની-

‘અહા પી કરી જન બજારની માલ જતા’

એ પગપાળી પકિત બાળાશકરની કવચમાથી મળી શકે નહીં, અને એ દલપતમાથી મળી શકે,—આ મારે રુચિભેદ છે, અને એ રુચિને આધારે, દરકમરક વચ્ચે પણ, બાવની 'દંપતી ભાવ્યશાવી' જેવી દ્રઢી કૃતિમા પણ જે મળે છે, એ દલપતમા ઘણુંખડુ મળતું તથી, એમ નોંધવા માગુ છું ઉપરાંત, એ જ કાવ્યમા

મેાતી સમાન ચળકે દલબિદુ હાવી

એ પકિતમા એાસ, વચ કે ઝાકળ જેવો બીજો શુભગાતી શબ્દ ન મોજતા ભર્યમા મરારી અમવની અસરથી આવેયો 'દલ' શબ્દ ભર્યી મોલીની સાક્ષી પૂરે છે ઉત્તર સૌરાષ્ટ્ર અને ભર્યની મોલીનું મિત્રણ કરના બવવંતરાયે પણ 'ધરતી છેડો ધરનો તેડો'મા આ 'દલ' શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે મને તેા આ બંને કૃતિઓ અનુપગમની લાગે છે, કવચાન્તની નહીં.

આ ચર્ચાના અનુસંધાનમા, અન તગવતી ચૌદ કૃતિઓને જરા બાવુએ

રાખીને, ઉમેરી વહ કે એપ્રિન, ૧૮૯૪ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા 'મગેતુ' નામ્યે છપાયેલી અને ઉમારાકરે ૪૫મી પ્રખ્યાત્ કૃતિ તરીકે મૂકેલી 'સ્વર્ગમ્થ મિત્રને પ્રાર્થના'મા કાન્ત, હાકાર, નરસિંહરાવના પડઘા છે, જે બાળાશ કરના કા પોમા મળના નથી ઉપરાત,

'અનુપદે ઓપ્યા સુન્ગન મીમ ગાનપશને'

એ પકિતમા અનુપરામ મીમરાવ દીનમધુની નામનો લખ્યુમાર બેઠે છે

હવે અનતરાયની વચની ચૌદ કૃતિઓમાની '૨૭ પ્રેમ રિવેક' લઈએ ઉમારાકરે એને ૧૩મી પ્રખ્યાત્ કૃતિ તરીકે મૂકી છે અનતરાયનો આધાર બાલ્યુએ મૂકીએ તો એને બાનકૃતિ ગણવાનુ કાઈ પણ કારણુ નથી તે સી લીટીમા બાવ પણ નથી ઉમારાકર ગિપ્પણુમા નોધે છે તેમ આ કાન્ત યેનીના Loves Philosophy પરથી છે પણ બાળાશ કરની અસદિ ધ કૃતિઓમાથી એક માત્ર 'કાનોપાનભ' જ અગ્રેણ કવિતાને આધારે ગ્યાર્થ છે બધી ચર્ચાને અને કૃતિત થને તેમ બાળાશ કરે અગ્રેણ પ્રિતા ઉપરથી અનુમાદ કે અનુસર્જન કર્યા લાગતા નથી ઉપરાત આ કૃતિમા જોણીમા હ્યુતિ છે જે બાળાશ કરમા મળતી નથી

હવે વચની ચૌદ કૃતિઓમાની '૩૮ પ્રણયાર્પણુ' વઈએ ઉમારાકરે એને ૧૦મી પ્રખ્યાત્ કૃતિ તરીકે છાપી છે કાન્તમા કાન્તના 'પ્રણયમા કાવલેપ'ના પડઘા છે વગી, સૌખ્ય, આર્તિ, નિવસતી જેવી અક્કડ નરકૃત પદાવનિ, અને, તહારા, લહે, લહેને, એમ સ્પષ્ટ હ્યુતિ મગે છે, જે બાળા શ કરમા નથી. બાવમુદા પણ નથી અનતરાયની પસદગી સિરાય બાળા શ કરનુ જાવ્ય માનવાને કારણુ નથી

વચની ચૌદ કૃતિઓમાની '૩૬ મિષ્ટ ગાન' નરસિંહરાવે બાનકૃતિ તરીકે પચદ કર્યું હતુ, એ આપણુ જોઈ ગયા ઉમારાકરે પણ એને ૭મી પ્રખ્યાત્ કૃતિ તરીકે લીધુ છે આ કૃતિ સામાન્ય છે, એમા નુક બોધકતા છે, અને કદાચ એ પશ્ચિમની કવિતાને આધારે થયેતુ અનુસર્જન છે અપ-રાદરૂપ 'કાનોપાનભ'મા 'આ કવિતામા બાઈરિન પ્રિતા વિચારો મિથ છે' એમ નોધીને પણ બાળાશ કર પોતાના અનતરના રસાયણુમા મેળામેળાને નીનકેની કામે જે અવજૂ ઉદ્દગાર આગેખતા લાગે છે, તેવો દહીંને ઉદ્દગાર અહી નથી

અનતરાયની વચની ચૌદ કૃતિઓમાની છેનો '૩૭ ફિકર રાની પગી

માતી 'ને ઉમાશકરે ૧૮મી પ્રકીર્ણ કૃતિ તરીકે લીધી છે કલાન્તને નામે સુકાર્ષ ગયેલી સદુથી કાચી અને ઉચકાતી પદ્યરચનામા આ કૃતિને ગણુની પડે એ ગઝન છે પણ એમા રદીફ-કાફિયા સચરાયા નથી. 'નથી જ્ઞેતુ [= જ્ઞેષ્ટિ] અમારે કઈ' જેવા પ્રયોગો પરથી એ કાર્ષ એવા દરજ્જાના સૌરાષ્ટ્રી પદ્યમરની કૃતિ લાગે છે

૪. 'વચલી ચૌદ કૃતિઓ'. ફલશ્રુતિ

આમ અનતરાયે લાધેની વચની ચૌદ કૃતિઓમાથી આર, મલિનાન, કાન્ત, કનાપી અને બનવતરાય જેવા પ્રસિદ્ધ કવિઓની હતી નમીના કર્તા સ્વ નર્મદાશકર લદને કદાચ આપણે ઉવેખીએ પણ અતિ પ્રનિશ્ચિત એના કવિઓની આ આઠ કૃતિઓ સગગ રીતે સુકારેનો આ ચૌદ કૃતિઓમા જ હતી, એની જવાને પુરતુ હતુ તેને મદને, જેમની મન્યરચના પ્રવૃત્તિ સામયિકાથી આગળ વધીને કાન્યમગ્ન કરના સુધી કદાચ પહોચી જ નહી તેવા સામાન્ય કાવિના પદ્યકારોની કૃતિઓ પણ, એ આઠ જગૃતા કર્તાત્વની કૃતિઓ નચે મુદાયેની છતા, બાગાશકરની જ ગણુર્ષ સ્વ ગમનારાનણુ પાઠકને કે સ્વ નરસિંહરાવને અહી લૂન કરનાનુ એક પણ કારણુ હતુ એમ હુ સ્વીકારતો નથી. પસદ કરના માટે વિશ ક એવી બાનની સુંદર કૃતિઓ તો ધણી હતી જ પણ સ્વ પાઠકે 'દેને દોષ ' કનાન્તની માતીને નઈ જ લીધી, કદાચ તેમા આવતા લાવેમા યુગમગનો પડવો ટતો તેથી અ નરસિંહગવે આમાથીએ કાચો શી દષ્ટિએ પસદ કર્યા તેહુ સમજી શક્યો નથી કાન્યનસ્વની દષ્ટિએ આ ત્રણે કાચો—જેમા એક તો અનુરાદ—લી રીતે આવે? ડેરે, તાન એવો થયો કે પ્રતિષ્ઠિત કવિઓની કૃતિઓ જેમ જેમ ખીજની ઠગતી ગઈતેમ તેમ બાકી રહેના સામાન્ય, અજ્ઞાત કર્તાઓની કૃતિઓ મિચારા બાગાશકરને નામે રહેતી ગઈ. ઉમાશકરે આમ છે કૃતિઓ સમ્રદમા લાવી

એ- તરફ બાગાશકરની અસહિષ કૃતિઓની દર્ ભરી લાવસૃષ્ટિ મનમર મગ્તી, આભાવિક, નાદનિર્ભર, રમનીગમતી વાણીનુ અરખતિત વકન ખીજ તરફ અતિપ્રમિદ્ધ અને પોતપોતાના મ્વાયત વ્યક્તિત્વની છાપ ધગવતા જલ્દી જુદી શૈલીની નીવડેના કવિઓની કૃતિઓ ત્રણ તરફ મગ્તી, હજી પોત ન પ્રગમ્યુ હોય એવી, અનુસર્ગનમા રાચની અને એકબીજીથી ખૂમ જ ભિન્ન શૈલી (૨) ધરાવતી, અજ્ઞાત પદ્યકારોની પાચ-૭ કૃતિ આમા સાચા બાગાશકર, અને તેમની કવિતાનો સાચો આસ્વાદ, એ લગભગ

ખોવાઈ જાય એવું જ હતું । ૧૯૦૭મા અનતરાયની શક્તિ-સ્થિતિ ને હોય તે, તેમની આની પસંદગી એમ ને એમ સ્વીકારી લેનાર સુજ કાવ્યગણિકાની જવાબદારી પૂરી હતી

૫. છગનસાલની સંલગ્નિત કૃતિઓ

હવે લઉ છું ' ૧૯ બેક્ટર દુનિયા ' અને ' ૨૦ બેદાદની દાદ ' આ બન્ને કૃતિઓ કવિપુત્ર ત્રિપુરાશ કરના સમ્રાટમાથી મળેલી છે

અધી પ્રખ્યાત કૃતિઓ, આપણે જોયું તેમ, આ સાધનોથી પ્રાપ્ત થઈ છે એક સાધન તે બાળાશ કરના તત્ત્રીપદના ગાગાના ' ભારતીભૂખાસુ ' અને ' ભુદ્ધિપ્રકાશ , ' એ સામયિકોની કાષ્ટલો આમાથી ઉમાશ કરે લીધેલી કૃતિઓ આપણે પ્રમગોપાત જોતા જઈએ છીએ

બીજું સાધન તે અનતરાયની ' હરિપ્રેમપચક્ષી ' તેમાથી મળેલી કૃતિઓ તે સામયિકોમાથી જ મળી હોય એમ જોયું એ અધી કૃતિઓની ચર્ચા પણ કરી

ત્રીજું સાધન તે ઉમાશ કર નોધે છે તેમ ' કવિના તેમ જ બીજાં પુસ્તકો ' આ સાધનથી બે કૃતિ કવિના બે પુસ્તકોના અર્પણ કાવ્યરૂપ મળી કે તે અસદિષ્ટ છે અને ત્રીજી કૃતિ તે ' બીજા પુસ્તક ' ' કાવ્યમાધુર્ય ' - માથી મળેલું છગનવાન કેવળરામ મહેતાનું ' આવેક '

ચોથું સાધન તે કવિપુત્ર પામે રહેલો કૃતિઓનો સમ્રાટ

સ્થિતસતીયતાની દષ્ટિએ આ ત્રીજું તેમ જ ચોથું સાધન વધારે મહત્વનું ગણાય આ જોતા આ ત્રિપુરાશ કરના સમ્રાટનું સ્વપ્નનાથી વીગત આ વર્ણન કરતી નોધ મુકાઈ હોત તો સારું થાત સમ્રાટ ' નોખુક ' તરીકે પણ ઉત્તેખાય છે પણ ઉમાશ કર પાઠ્યચર્ચા કરે છે ત્યાં એમિતું જાણુરા મળે છે કે ' કવિના હસ્તાક્ષરની એક્ય દાઢપત્ર નથી ' અપર છે કે આ નોખુક પ્રિંગે અપર ત્રીગતો મળીને જોઈએ કાવ્યો છટી છાપેલી નકલ કે છે ? તો પત્રી નોખુક શી રીતે હોય ?

પણ એટલું ચોક્કસ છે કે કવિપુત્રના સમ્રાટમા મળેલી વધારે કૃતિઓ અંધારિન રૂપે મળે. અને આ કૃતિઓ તરફ વધારે આસ્થી જોતું જોઈએ. એમ, મે લેખારબે મૂચ્યું છે તેમ તત્ત્રી બાળાશ કર પામે અનેક જીવતા વેખાંની કૃતિઓ હોય

' બેક્ટર દુનિયા ' અને ' બેદાદની દાદ ' મને એવી કૃતિ વાગે છે તેને

વાચતા જ, મેં જગનનાથ કેવળરામ મહેતાનું ગણેતુ, 'કાવ્યમાધુર્ય'મા સ્થાન પામેતુ 'આનેક' યાદ આવે છે બાહ્ય પ્રમાણથી તો તે કલાન્તનું નથી જ; હવે ફારસી છંદમા લખાયેની આ ત્રણેય કૃતિઓનાં આતર પ્રમાણ જોઈએ

'આનેક'મા આનમ, ખુદા, શરમે દરક, જહાગીરી-ફકીરી, દીવાની દુનિયા, દરબાર, ઉસ્તાદ, વગેરે પ્રયોગો મળે છે

'બેકદર દુનિયા'મા અમીરી-ફકીરી, દરખી દુનિયા, ખનક, ખાવિદ, મુમારક, આનમ, માનેક, દિલદારી, ખાક, ખુદા, આનેક, પાગન, ઉસ્તાદ, બેદિલ, સાદેબ, વગેરે પ્રયોગો મળે છે

'બેદાન્તી દાદ'મા ખ ક, અદાલત, ઇન્સાફ, શયતાન, દુનિયા દોરગી, હેમાન, ખવાબ, બેહેસ્ત, સિતમ, માનેન્તી દરબાર, હરગિઝ, અદલ ઇન્સાફ વગેરે પ્રયોગો મળે છે

'હરિપ્રેમપચ્છશીની બધી કૃતિઓને જોઈ જોઈને જોઈ વળો ગુજરાતીમા લગી જતી ફારસી શબ્દોની એક આછી સુદર છાટ સિવાય આવા પ્રયોગો તેમાં મળશે નહીં

બાળાશકરે પોતાના હાફીઝની દસ કૃતિઓના અનુવાદ સાથે જોડેના પ્રવેશક અત ભાગમા અનુવાદ વિશે એક ખૂબ સુદર કવિકા મૂકી છે તેમાથી થોડો ભાગ જ અહીં ઉતારું 'તથાપિ ભાષા પરત્વે જે યોગ્ય ફેરફાર કરવો જરૂરનો જણાયો તે કરી મૂળ ધ્વનિ બગાડવો નહીં, મૂળ કર્તા ગુજરાતી અક્ષરો દોલ તો જે વિચારો એ દર્શાવે છે તે ગુજરાતીમા કેવી રીતે દર્શાવવ તથા જેવા દોરમા મુલ છે તેવો દોર આપણી ભાષામા જાળવી રાખવો એ નિયમ ધ્યાનમા રાખી આ પ્રયાસ હર્ષિરદત મત્યનુસાર કર્યો છે તે વાચકવગર રુચિર ધરે એમ આશા છે' (૫ ૨૮૬)

હાફીઝની કૃતિઓના અનુવાદોમા પણ ઉપર નોંધેના પ્રયોગો તો શુ, ફારસી શબ્દો રોધરા પડે એટલા માપસર છે ફારસી કવિતાનું ભાનસૌન્દર્ય આણતી વખતે જ કલાન્ત પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક પદારનિ, પ્રતીકા અને રૂઢપ્રયોગોની સમૃત્ત અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સામગ્રીનો સચોટ ઉપયોગ કરે છે ગુજરાતીમા ગઝલગૈરીને પ્રવર્તાનનાર આ કવિનો આ એક ન ભૂતી શખીએ તેવો વિરોધ છે, અને મણિયાન-કલાપીથી જ તે વિશેષ જોમા મળતો નથી

આ ત્રણ કૃતિઓ મને તો જગનનાથ મહેતાની જ લાગે છે એમા બાળાશકરના પૈયકિતમ કવિકાનું મુલાયમ ગુજનનથી, પણ શેરીમા ગાતા

દન્વેગો અને ક્ષીણનો સર્વેષ ઘોષાટ પણ છે. ઇગ્નવાય વિરો ઉમાચક્રે વીગતો આપી છે તે જ્નેના વ્યાખ્યાયકર વડોદરામાં હતા ત્યારે 'એકાદ વર્ષના સંવાસ' હમિરાન આ કૃતિઓ તેમના તરફથી વ્યાખ્યાયકરને મળી હોય તેથી કવિપુત્રના સમ્બંધમાં હોય.

૬. જયવિજયની આઠ-નવ કૃતિઓ

હવે લઈ છું—પહેલા તો—જયવિજયના નામથી મળેલી આઠ કૃતિઓ. '૩૩ કુદરત-૧', '૩૪ ઝીંગો ઝરો', '૩૫ તરંગ-૨', '૩૬. કવિની ચતુ', '૩૮. નૈરાસ્ય', '૩૯ સૃષ્ટિમૌલિક', '૪૦ કુદરત-૨', અને '૪૧ મુર્ખાન્ત'

ઉમાચક્રે આ કૃતિઓને વ્યાખ્યાયકરના 'ભારતીમૂલ્ય'માંથી અને તે તંબી હતા તે સમના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માંથી લીધી છે મારા 'કાશ્યુની'ના અસ્યોદનમાં આ કૃતિઓની કચ્ચારા, એના અગ્રેજી હરિતામાંથી હરિગીતમાં કરેલા અનુવાદો, એની સૂતી ભાષા, તાપીનો ઉલ્લેખ, વગેરે વિશેની ચર્ચા કરી હતી ૧૯૪૫ની સરઆતમાં અમદાવાદમાં ગયો અને વિદ્યાસભામાં 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ની કાષ્ઠિલો લેખક કે તરત આ ચર્ચા મિનજરૂરી વાગી મેં જ્નેયુ કે માર્ય, ૧૯૬૩ના 'ભારતીમૂલ્ય'માં મળતી 'વ્યાખ્યાયકરના આર્ષિક લેન્ડ પરથી' જયવિજયે હરિગીતમાં રચેલી બે કૃતિઓ, નવ કૃતિની '૩૩ કુદરત-૧', અને પાચ કૃતિની '૩૫ તરંગ-૨'—તે જ ચોદ કૃતિની એક કૃતિ રૂપે માર્ય, ૧૯૬૬ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં 'સૃષ્ટિચમકાર'ના કીર્ષક નીચે કાષ્ઠિ 'ડી. એન પડિન'ના નામથી મુદ્રાય છે' ત્યારે ટું ડી એન પડિન એને પ્રમુ તે જ્નેમૂતો નહોતો પણ ૧૯૬૨ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના અકોના પાચ ઉપર 'ધીમનરામ નરવરામ'ની સૂતીથી નરસમથાસયિ વિમે લવેરખનર મુકાલી હતી આમાં અટક નહોતી એટલે નરવરામ પડ્યાના પુત્ર પોતાની અટક 'પડિન' લખવા હોય, અને તે ડી એન પડિન લેખક થકે, અને તે સૂતી અમરના તાલો મને, એમ અટકળ કરવાની હતી પણ ત્યારે નરવરામના વંશરેવામાં કોમ્પ હોય, ક્યા હોય, એ વિમિ મારું સપૂર્ણ અજ્ઞાન હતું અચાનક ત્ર ૨-૧૨-૪૬ને દિને, નરવરામના વિધવા પુત્રાણુ વચ્ચે મહીચંદન, સેવાસમ વર્ષો લે છે એમ જ્નેમૂતો મળતા મેં તેમને તે જ દિવસે ધીમનરામની કવિતા વિમે પૂઠમજી કરતો પા લખ્યો, પણ ત્યારે મને નિર્ણાયક માદિની મળી નહીં.

આ ૫ડી ૧૯૪૮માં ૨૨. ગળનન પાકના પની મુલોગ્લાખદેને

મારે માટે પ્રયત્ન કરો, તેના જવાબમાં વસુમતીમહેને ધીમતરામના કાવ્યની એક નોટ મોકલી આપી જે જોયું કે આ નોટમાં ધીમતરામે 'નવવતન' ના ઉપનામથી 'મોહમયી પ્રમોદ પર્યાટન પદ્યાનિ નામનુ એ- હજાર વીટી લાણુ એક કાવ્ય ઉતારેતું હતું 'સમાવેશ્યક' વગેરેમાં પાછળથી જે ધીમતરામના લેખો 'નવવતન'ના નામથી જોયા, અને તેને વધીને જયવિજયના 'સૂર્યામ્ત'ની પકિત પ-૬ માં નવવતનનો અણસારો છે તે હું જોઈ રાખ્યો, એટલે તેનો તો વાધો નહોતો, પણ આ કાવ્ય છેક ૧૦-૨-૧૯૧૭ના રોજ પૂરું થયેતું હતું, તેથી ૧૮૯૦ થી ૧૯૦૦ના ગાળાના કાવ્યો જોવા માટે મને કામ ન વાગે તેમ માનાં હું પહેલાં તો નિરાશ થયો.

ધીમતરામ (મોટી ઉંમરે ત્રીજી વારના લગ્ન વસુમતી સાથે કરે છે) ૧૯૧૭માં, ઘણે વરસે, મોતાના મિત્ર (અ કાશીરામ દેવતરામ પકિત— તે વખતે રમ વગેરેની એક અતિ વિશાળ પેઢીના સચવાક)ને ઘેર (ગવળ બિદિગમાં, સગ્નેડે) મહેમાન બને છે મિત્રની મોટરમાં છેડ યાણા અને ધોળાદર સુધી ટેકરીઓ, સમુદ્ર અને વનથી જોતા જોતા આહુલાદક સફર કરે છે 'મોનિનિ'માં જાય છે પદ્યાનતી આગમોટમાં મિત્ર સાથે પાનના બદરથી—પહેતું વિશ્વચુક્ર ચાતુ હોય છે અને સમભરીતનો ડર છે જતા— સમુદ્રસફર કરે છે આદર્શ પત્નીના મૃત્યુનું દર્દ દખાનીને રહેતા સાહસિક મિત્રની જાહોજવાતી ભરી આગતાસ્વાગતા વચ્ચે 'બડથેનિયા હાણુપાળ ભટે' પીરસેતું 'ઉકરડા જેવું ભાણુ' (સારુ ય જીવન કેવળ શોષમાં ગાળા નાખનાર) ધીમતરામને પરવડતું નથી પણ મુમઠમાં માણેની આ પરોણા ગમથી ધીમતરામ ઘણે વરસે 'કગાયેતી કલમ પાછી હાથમાં લઈ તેનું વર્ણન આ લાખા કાવ્યમાં કરે છે

આ કાવ્ય વિશે વચ્ચે કરતા પડેલા એક સણુરીકાર કરી લઈ કાવ્ય વિશે માહિતી મેળવવા જતા અને આ અને આના અનેક અમરણો આપનાર, અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં રમ લેનાર શ્રી ઈશ્વરલાલ દીનાનાથ મહેતાને આ કાવ્યની પચાહ્મિકા વિશે અને ધીમતરામ વિશે—ખાસ કરીને કોસમાં મૂકેની—વીગતો આપી જે તેમના કહેવાથી જાણ્યું કે ધીમતરામ આ સફર પગી થોડા જ સમય પછી એ જ મિત્રને ત્યાં મુમઠ આપ્યા ત્યારે દૂબી માદગીમાં અચાનક ગુજરી ગયા અને વસુમતીબહેન વીસનગરમાં આ વસમાં જ હોગીને દિવસે ગુજરી ગયા (તા ૨૦-૩-૬૨)

આ લાખા કાવ્યને જરા નિરાતે તપાસતાં એ જોવા મળ્યું કે નોટના

૩૦મા પાન ઉપર, મુખર્ષિના નીકારિદાન્થી, ત્રીસેક વરસ પહેલાં કોલેજકાળમાં નિતેકરની ચાલમાં રહી લખેલી 'બાપરન કવિની આર્ટિસ હેરોલ્ડ વાપ્પી' લેખકને તાજ યાય છે. એથી પણ વિશેષ, નોટનાં પાન ૩૧મી ૩૪ સુધીમાં આપની ૩૪ પંક્તિઓ જ્યંતિજયના 'કુદરત-૧', 'તરંગ-૨', અને 'સૃષ્ટિસૌન્દર્ય'ના એમ ને એમ જ મળે છે.

'૩૬. સૃષ્ટિસૌન્દર્ય'ની છેલ્લી પંક્તિમાં 'પંક્તિ' મળે છે, અને '૩૫ તરંગ-૨' 'સુદ્ધિપ્રકાશ'માં 'સૃષ્ટિચમત્કાર'ના અંગભાગરૂપે ઉપાર્ષિ તેની ઉપાન્ત્ય પંક્તિમાં પણ 'પંક્તિ' હતું. પણ ઉમાશંકરે પાકે 'ભારતી-બ્રહ્મ'માંથી લીધે છે, અને ત્યાં છેલ્લી બે લીટી નથી.

આમ આ આઠ કૃતિઓ ધીમતરામની હરી.

'જ્યંતિજયની સંગ્રા સાથે નહી, પણ 'મલેયુ'ની નોંધથી જૂન, ૧૮૯૪ના 'સુદ્ધિપ્રકાશ'માં ઉપાયેથી '૨૧. સદનશક્તિ' પણ ધીમતરામની છે એ વિશે માગ મનમાં શંકા નથી. 'શાસ્ત્રી'ના અવલોકનમાં મેં લખેયું કે 'એનો અનાકર્ષ હરિગીત હંદ, એની છરી પડી જતી તેજવિહીન પંક્તિઓ, અને વાલ્મે કવિને શબ્દના સાંસા પડી અપા હોય તેની જાપ પાડતો, મગજ, અવનિ, મનુષ, મૃતિકા, ઉત્પન, ચંદ, વગેરે વગેરે અમુક જ શબ્દોનો બનેલો તેનો પદકોષ, અને તે અંગ્રેજીનું ભાષાન્ત છે તે હકીકત— આ બધાં લક્ષણો જ્યંતિજયની સંગ્રાથી ઉપાયલાં કાવ્યોમાં દેખાય છે.'

આમ આ નવેય કૃતિઓ કાન્ત-કાકોરના રાજકોટ તેમ જ મુખર્ષિમાં સદાખ્યાયી, પણ કવિતામાં તે કાવ્ય જ રહેલા ધીમતરામની છે છે.

૭. અન્ય સંદિગ્ધ કૃતિઓ

દલે કહું મુખ્ય-વે મનદરમાં ગ્યાગેલી, અગિયાર પાના ભરીને પડેલી '૩૨. પ્રેપિતાપત્નીમી.' ઉમાશંકરે આ કાવ્ય કેમુઆરી, ૧૮૯૪ના 'ભારતી બ્રહ્મ'માંથી લીધું છે. ત્યાં નામ નથી. ઉમાશંકરને પછે એ પણ નોંધવું એકજેકે આ કાવ્યની અગમ પુસ્તિકા અમુક કિંમતે મળશે એમ 'ભારતી બ્રહ્મ' પ્રમથાનાનાં લેખકાનાં પુસ્તકોની 'સુદ્ધિપ્રકાશ'માં જાહેરખતર છે. ઉપરાંત ઉમાશંકરે જાણે છે કે 'પ્રેપિતાપત્નીમી' કવિનું છે એમ શ્વ. ગમ્પેસંકર દેવશંકર મહેતા [આપણા એક ઉગમ વિદ્વાન, ખ્યાલના ભક્ષેજ, ક્યાલ વિશે સમીન સામગ્રી આપી જનાર, અને શી. વગોપર મહેતાના પિતા], શ્વ. ગમ્પેસંકરના જ સંવંતરાય દેવાઈ [ક્યાલ વિશે લખેલી આખ્યાન આપનાર, જ્યંતિજયના આખ્યાની સખ્ય, અને 'સુમન્'ના લેખકામથી

લખેના કાવ્યોનો સમૂહ 'તરંગાવધિ' આપી જનાર કવિ] પણ નોંધે કે,
અને કવિષ્ઠન ત્રિપુરાશકર પણ તેમ જ કહે છે

આ ઉપરાંત, શ્રી. હિમ્મતનાન ગ અન્નરિવાગે મો આપેની રણુ
જિતગમે કરેલી ક્વાન્તના કા યો મરેની નકલ સાથે પણ 'પ્રોપિતાપત્નીમી'
મને છે તેથી લાગે છે કે રણુજિતગમ પણ તેમ માનતા હશે

આમ હતા બાળાશકર પત્રીની પેટીની ચક્રિતઓની કિ વદનીઓનો
આધાર નેટનો ઓહો લેનાય તેમનું સારુ આ કાવ્યમાં બાળાર કરની સૌથી
નથી જ આથી ઉમાશકરને પ્રસ્તાવનામાં જે 'આગલની ગચના તાગે
છે' એમ, અને ત્રિપુણુમાં 'શૈલી મધ્યમનીન છે એમ નોંધન પડ્યું છે

સુખ તે મતાયુ જેમ અપનામાં દ્રવ્ય અને
મને રાજમોગ પડે મનામાતા હાન કે

જેની પકિતઓ ધરાવતા આ કાવ્યમાં મૂલપ્રાય બનેલી નજનપતની મધ્ય
કાનીન, શુભ, ગદ્યાગુતા છે માગાન કર મે ક્રિકિયાઓના સચિમનના કવિ
છે મધ્યકાનના અત સાથે સાનુ અનુસધાન પ્રતી તેમની માળીમાં મધુર
નિર્બેળ મુન્નરાતીપાળ છે, જેની નૈસર્ગિક સેરનો અત તેમની સાથ જ આપણી
કવિતામાં આવે છે યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ પામેના તેમના સમસામયિષ અને
અનુગામી કવિઓની ભારેખમ અને દ્રાર્ધ વાર તો અક્કડ અને કૃત્રિમ બની
જતી સસ્કૃત પદાવનિ તેમનામાં નથી (આખી 'રિગ્વેદમપચદગી મા ૮૬ તેમ
જ સસ્કૃત પદાવનિની દષ્ટિએ '૧૧ સૌન્દર્ય' અપદ્ રીતે જુદું પડી જાન
છે, પણ ત્યા પણ આ વિશેષજો લગાડી શકાય તેમ નથી) બીજી બાજુએ
તેમના ભાવોમાં તેમનું પોતાનું વૈચકિતક આધુનિક દર્દ અને તેને લઈને
આવતા ઝમકારા છે, જેના અભાસને લઈને વગદતપત શૈલીની ચાતુરી શુભક
અને ક પનાહીન લાગે છે આથી આ કૃતિ મિગે હ મારા ફાલગુની અવનો
કનના અભિપ્રાયને યજી રહું છું

વળી, આનર પ્રમાણુ જોઈએ તો, કાવ્યમાં એક વાર 'પ્રાગજી અને
અનેપ્રાર પ્રાગ શબ્દ ગૂચાય છે તેથી ત્રિપુણુમાં ઉમાશકર નોંધે છે કે
'પ્રાગ' જેવો શબ્દ 'પ્રાગજી' કે 'પરાગજી' નામના માણુસનુ મૂચન
કરતો હોઈ કવિ બાવના કર્તૃત વિશે સારક કરે એવો—સહેજ ઓકાનનારો
લાગે એવો—છે ઉમાશકરની આ શક સાચી લાગે છે શ્રી ગમપ્રસાદ બક્ષી
તેમના અવનોકનમાં ધ્યાન ખેચે છે કે 'પ્રોપિતાપત્નીમી'માં અનેકવાર
'પ્રાગ' શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ નહીં ખેસતા એ શબ્દને ધ્યાને, હાપ

ભૂત ગણીને 'પ્રાણ' વાચના સપાદ લન્યાયા છે

આ વખતે ૧૮૮૧થી, 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં, કદાચ કચ્છની પિંગળશાળાની ટપ્પાગામાથી ચંદાર પડેના, કચ્છી, રજદલપત સૌની ધગરતા કવિઓનુ હીક હીક આક્રમણ દેખાય છે આમાથી બે પ્રખુત કવિઓ જોઈએ નરતિહરાવે તેમની ૭-૫-૧૮૮૨ની રાજનીશીમા બે 'નમાના પદો' સાથે 'બનાવનાર દક્કર પ્રાગણ ઘાતુષ્ટિની ગાળીઓ રગેરે દસ બનાવનાર' એમ વગર પેસે જાહેરખબર ગપનાર 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ની દુર્દશા ઉપર ટીકા કરી છે આ કવિ તે દક્કર પ્રાગણ કાસણ તે કવિતામા ગર્ભિત રીતે નહી પણ '૬ પ્રાગણ' એમ નામ ગૂંથે કે એના જોડી નમાથી નહી પણ 'પોષિતાપત્નીસી'ની જ સૌનીમા બીજી એક ઠનમની કાવ્યો મળે છે 'શ્રીભગવાન પર્યંતા પદ્મુચનના' નામની કૃતિમા

દાકી દીધો ચૂર્ન જે સકાય સદકાગ કરે
અધકાર ગાદો મન પ્રાગને ન ભાવ્યો છે

એની પશ્ચિઓ મળે છે બીજી આની કૃતિઓમા પણ આમજ 'પ્રાગ' મળે જે વેખર છે બનાવનાર કવિ લાધારામ વિશ્રામ આત્મજ પ્રયાગણ વિ લાધારામ અબર ૩૨૭

લાધારામના કાવ્યવિનોદ અગ્રજ અને પિતાપુત્રની 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા જાણેની કૃતિઓ જેતા પ્રજ્ઞદનપનની ગાઢ અસર દેખાય છે અને 'પોષિતા પત્નીસી' તે દક્કર પ્રાગણની નહી પણ પ્રાગણ લધારામ વિશ્રામની લાગે છે તેગક, પ્રાગણ ઉપજી તેમને ઈષ્ટ સરકારેનુ રૂપ 'પરાગણ નહી પણ 'પ્રયાગણ' છે

ગયે વગ્ને મુગઈના ગુજરાતી પત્રામા 'કચ્છી સારસ્વત બ્રાહ્મણ મળુ ની નોધામા જોશી શ્રી વિક્રમપ્રસાદ પ્રાગણ લધારામના મૃત્યુ વિશે વાચીને વધારે તપાસ કરતા જાણ્યુ કે આ કુટુંબના સભ્યોની કવિ તરીકે ખ્યાતિ કચ્છમા છે

'રતનપદમા રતન ત્રણ નિપજ્યા એક જ ઘેર
કવિ લધા પડિત પિગા, બૃહસ્પતિ ઇજનેર'

આમા પડિત પિગા તે પ્રાગણ કે પ્રયાગણ તેમનો વશવેનો હજી અબરમા છે

'૨૧ ભ્રમિત મનને' ત્રિપુરાશ કરતી નોટબુકમાથી મળ્યુ છે આ કાવ્યના અજ્ઞાત લેખકે પ્રિયાના મૃત્યુ પત્રી પોતાના ભ્રમિત મનને સંબોધીને આ કાવ્ય લખ્યુ છે

કૃતિ ધણી કાચી છે, અને કોઈ સ્થાન વિવેકીન છે બાબાશકની દરેક ગઝલમાં પ્રાસની સફાઈ છે, પણ આ કાચી કૃતિમાં માત્ર ૭૬ જ ગઝલનો છે, તેમાં રહીક-કાફિયાનુ નામનિશાન નથી સર્વાનુભવગસિક કૃતિ તામે કોઈ અથ આમાં લાગતો નથી, એટલે શક્ય છે કે પ્રિયા મૃત્યુથી થયેલા વિરહીની નવી પણ ઘગલગ થયેલ કોઈ પદ્યકારની પણ આ રચના હોઈ શકે 'ફલુના પ્રેમનુ પ્યાનુ' જેવા પડધા પરથી લાગે છે કે કૃતિ બાબાશકના કોઈ પ્રથમક-અનુપ્રણયકારની હોય અને તે રીતે કૃતિને મળતા ત્રિપુરાશકરના સગ્રહમાં સચવાઈ હોય

'૩૧ મુક્તકો'માં સોળ કાવ્યકલ્પિકાઓ મુકાઈ છે તેમાં ક્રમાં ૧૦થી ૧૩ ધનવતી કલ્પિકાઓ જુનાઈ, ૧૮૯૩ ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં વાગ્ની સહી સાથે 'અન્વોકિત' શીર્ષક સાથે છપાઈ હતી એટલે અસદિગ્ધ છે

બાકીના બાર મુક્તકો ત્રિપુરાશકરની નોટબુકમાંથી મળ્યા છે તેમાંનું ૭૬ દવપનના 'શર્ણસ વિવાસ'માં મળે છે, એટલે કલાન્તનુ નથી સિરાયના મુક્તકોમાં ચોથામાં વાલ મૂક્યુ છે એટલે અસદિગ્ધ છે સિરાયના પણ કલાન્તના લાગે છે

૮ ત્રી તરીકે છાપેલી કૃતિઓ : ફલશ્રુતિ

હવે લઉ છું '૪૪ જમરાન્વોકિત' આ કૃતિ 'મળેનુ'ની નોંધ સાથે જાન્યુઆરી, ૧૮૯૩ ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં છપાઈ હતી બાબાશકના ત્રીપદ દરમિયાન તે તે સામયિકોમાંથી પસંદ થયેલી સદિગ્ધ કૃતિઓમાં આ છેલ્લીની જ હવે આપણે ચર્ચા કરવાની છે

આની બધી કૃતિઓમાં આ શ્રેણ છે આ સમયે શિરસ્તો એવો હતો કે ત્રી પોતે પોતાની કૃતિ હોય તો તે પોતાના કૃતૃત્વનું મૂલ્યન સ્પષ્ટ રાખના 'મળેનુ' એમ ન જ નોંધે, કારણ, 'મળેનુ'નો અર્થ જ ત્રીને (ખીગતની) મળેલી કૃતિ જે ત્રીને પોતાનું ઉપનામ હોય તો તે મૂકવું હોય તો મૂકે જે ખીગતની કૃતિ હોય તો 'મળેનુ' મૂકે જ, અને જે તે લેખકનું ઉપનામ હોય તો તે ઉપનામ મૂકે, અથવા ઉપનામ સાથે 'મળેનુ' પણ મૂકે

અત્યાર મુધીની આપણી ચર્ચાનું ફવિત એ છે કે બાબાશકે પોતાની પ્રાઈ કૃતિને પોતે ત્રીપદે હોય ત્યારે 'મળેનુ' સાથે છાપી લાગતી નથી 'મળેનુ' સાથે મળેલી કૃતિઓ 'શીવગદ્યા', 'શુક્રવૃક્ષ' અને 'પરોપકાર' સ્પષ્ટ રીતે અન્યની છે એમ આપણે જોયું 'સહનશક્તિ'ની સાથે જયવિજયનું ઉપનામ નહોતું, તો 'મળેનુ' હતું તે પણ આપણે જોયું અને 'મળેનુ'

(૨) કાન્તનુ 'અદ્વૈત' ફેશ્યુઆરી ૧૮૯૫ના 'ભારતીભૂષણ'માં ઉપનામ કે 'મજેનુ' વિના પ્રસિદ્ધ થયું છે

(૩) 'પ્રોષિતાપચીસી' ફેશ્યુઆરી, ૧૮૯૪ ના 'ભારતીભૂષણ'માં ઉપનામ કે 'મજેનુ' વિના મજે છે

પણ (૧) આપણે જોયું કે 'કાવોપાલલ' કર્તાએ ત્રી તરીકે મૂક્યું છે તેથી 'મજેનુ' ન જ હોય છે. લીલીમા 'છો ને, વાલ' એમ કર્તાત્વ દર્શાવ્યું છે આ એક જ વાતકતિ અગ્રેષ્ઠ કવિતાને આધારે રચાઈ છે, તે જુદી વાત

(૨) 'અદ્વૈત' કાન્તના 'ઉપનામ અને કસ્તૂરીમૃગ' અને 'મૃગતૃષ્ણા' પછી તરત જ મુકાયું છે આ એ કાવ્યો નીચે કાન્ત મુકાયું છે, પણ 'અદ્વૈત' નીચે ઉપનામ સરતચક્રથી જ મુકાયું રહ્યું મયુ લાગે છે કાવ્ય બાળાશ કર હમેશા દરેક લેખકની કૃતિઓના પાનાના આક 'ભારતીભૂષણ'માં જુદા છાપતા, અને 'અદ્વૈત'ના પાનાનો આક પણ કાન્તની પછી એ કૃતિઓ સાથે સળગ છે

(૩) 'પ્રોષિતાપચીસી' માં પણ પૃષ્ઠના આક સ્વતંત્ર છે ત્રી, 'પ્રાગ'નું નામ વારંવાર મૂકાય છે એ કર્તાત્વસૂચન માટે તે જમાનામાં પૂરતું ગણાય

ટૂકમાં, ત્રીના નિયમભંગના આ આભાસો છે, મગ નથી આ ત્રિવાય આપણે ચર્ચેલા કાઈ પણ કાવ્યમાં આવે આભાસ પણ ત્રી વળી, અહીં તે પીળતી કૃતિ છાપતા 'મજેનુ' ન મૂક્યું એવો આભાસ છે, પણ બાળાશ કરનું પોતાનું હોય જતા 'મજેનુ' સાથે મૂક્યું હોય, અને બાળાશ કરનું હોય એવો પ્રમણ સભર લાગે, એવું એક પણ 'મજેનુ-કાવ્ય' ચર્ચામાં આપણને મત્યુ નથી મળ્યા છે તે પીળતના જ દર્શા છે

આ જોતા, 'અમરાન્યોક્તિ' પણ અન્યનું 'મજેનુ' જ દરે છે

૯ બાળાશ કરની પોતાની કૃતિઓ

આમ પણ કૃતિઓમાંથી ત્રીસેડની ચર્ચા થઈ હવે બાકીની કૃતિઓમાંથી ક્યાન્તની હોય તેની લઉં.

"૨ 'કવિનિશા'નું મગવાચરણ" ઉમાશ કર પ્રસ્તાવનામાં નોધે છે કે "સુદ્ધિપ્રકાશમાં, કવિએ અમદાવાદ છોડ્યું તે અરસામાં શ્રી 'જયત' નામનો કાઈ લેખક પોતાના 'દીકાકારથી થતા અનિષ્ટ' નામના લેખની

પાદરીપમા '૨. ક્રિનિશાનુ મંગલાચરણુ' આપના કહે છે કે 'ક્રિ બાને થોડાક પર કવિનિશા નામે કાઈ એક કાવ્યનુ ખોખું તૈયાર કરેતું મારા જ્ઞેવામા આચ્યુ હતુ વગેરે' આખુ કાવ્ય આ આઠ લીટી રૂપે પ્રાપ્ય કોઈ ત્રી 'જ્યત'ના આપણે અનદદ ઝડપી છીએ" (૫ ૨૦)

જુલાઈ, ૧૮૯૪ ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા આ રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલી આ કૃતિ માટે આ પુસ્તક પ્રમાણુ છે 'જ્યતે' આ ખોખુ જ્ઞેયુ, તેમાથી આઠ લીટી ઉતારી, તે જ એ મળે છે, ક્યાન્તે છપાવી હોય તે તે આપણે વ્યભુતા નથી, ક્યાન્તપુત્રના સગ્રહમા હાથપ્રતરૂપે સચવાઈ નથી,—આ એક જ વાગત ઉમાશ કરને ઉદારતાથી કૃતિઓ પસદ કરવાને કરજ પાડવા માટે પ્રગતી ગણાય, એ ઉમાશ કરને પક્ષે નોંધવુ જોઈએ

જે આપણે 'જ્યત'ના ખગેખર ઝડપી લોઈએ તે ઝડપુમુખ્ત થવાનો પ્રયામ થવો જોઈએ બચવતરાયે 'દર્શનિયુ'મા 'વોડોના આગકરતલ' સાથે નોંધ મૂકી છે કે 'હુ કોયેજમા લાગુતો હતો તે દગમિયાન ઠેકવીક ઇંગ્રેજી કૃતિઓ તરજુમા કરવા માટે પસદ કરી હતી તેમાથી આ પ્રથમ મારા એક શિષ્યમિત્રે લખેલો સુધારતા મે લગભગ બધા ફેગવી નાખ્યો, અને જાનદર્શનમા પ્રકટ થયો એ શિષ્યમિત્ર તે જ્યત એ તખલ્લુસ સાથે પ્રકટ થયેલા આ પ્રમાણે લખાયલા બીજા એકજે તરજુમા પણ અત્યારે જ અધારામા ડુબી ગયા છે તેમાથી બહાર કાઢીને ફરી પ્રકાશમાં મુકવા જોવા છે" આ જ નોંધની ઉપર બચવતરાયે લખ્યુ છે કે મૂળ 'જ્યત'નો તરજુમો જાનદર્શનના વિ. સ. ૧૯૪૯-૫૦ના અક્રોમાં છપાયો હતો

મારે ઉમેરવુ જોઈએ કે બચવતરાયની જ્યત વિશેની આ નોંધ તરફ મારુ આટલુ ધ્યાન ખેચાયુ તે પહેલા, ક્યાન્ત માટે કાઈયો જ્ઞેનાં 'જ્યત'ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માના લેખો અને ધ્યાનપાત્ર લાગ્યા હતા

આ 'જ્યત' પ્રાણુ? ધીમતરામ ગજદોટમા જ શાળામા બચવત-ગાયથી એકજે વર્ષ પાઠ્યા પડી ગયા હતા, ધીમતરામ અને અનુપરામ એ બેમાથી અનુપરામને 'જ્યત'ની જેમ જ બાળાશક સાથે ભડચથી સબંધ હતો, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ બાળાશકરે એ પુસ્તકનુ તેમને અર્પણુ કર્યુ છે, અને એ અર્પણુકાવ્ય આપણી ચર્ચાનો વિષય છે. મારે કદપના પ્રમાણે અનુપરામ=શકુશિષ્યના ઓછામા ઓછા જે કાવ્યો બાળાશકર ત્રી તરીકે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા છાપે છે, તે મારે, આપણે જ્ઞેયુ કે અનુપરામ

પોતાના 'જ્ઞાનદર્શન'માં બાબાશ કરવું ઓછામાં ઓછું એક કાવ્ય—'ચામુક' હાથે છે આ ઉપરાંત, ઉમાશ કરતી બંને વચ્ચેનો ગાઠ સબધ સચરાતી નોંધ પણ આપણે જોઈ ગયા ધીમતગમનો પણ—ખાસ કરીને સૂરતમાં—બાબાશ કર સાથે ગાઠ સબધ હશે જ તેથી જ 'ભાગતીમૂપણુ મા અને 'ભુદ્ધિ પ્રકાશ'માં તેમના આપના કાવ્યો બાબાશ કર હાથે છે પણ એ ધણુ કાવ્ય છે, જ્યારે અનુપરામ શક્તિશાળી છે આ બધું જોતા 'જયત' એ અનુ પરામ હોય એવી મારી અટકળા છે

'૮ ના બુવાતો પ્રેમ' ત્રિપુગશ કરતી નોટણુકમાથી મળ્યું છે અને એની શાર્દૂલની દમ કડીમાં ચોથીને અંતે ' એ આશા ભરી વાલ્ની' એમ મને છે

કાવ્યને ધ્યાનપૂર્વક સચતા એ કાવ્ય અને લખનારની અણુઆવડતને વધીને અમ્પટ વાગે છે ક્યાક કાન્તતા આજ પડ્યા જેવું પણ લાગે છે આની સાથે છંદ અને તેમાં રહેતા અમ્પટ તર્કની પણ ગતિ એવી શાન્ત છે કે મને એ વ્ય નર્મશાશ કર ભટની પ્રેરિના કવિનું લાગે છે પણ ઉપર નોંધવા બે કાવ્યો ક્યાન્તનું ગણવું પડે છે

'૧૧ કપૂરમજરીનું અર્પણ' તે આગાશ કરતા 'કપૂરમજરી' પુસ્તકનું અનુપરામને સમોધી કરેતું અર્પણકાવ્ય છે તે આપણે 'શકર શિવ'ની ચર્ચા કરતા જોઈ ગયા

'૧૪ કાવોપાવભ' આગાશ કરતું જ છે, એ ઉપર જોયું

'૧૫ તરંગ' મીઠીપમા લખાયેલા આ કાવ્યમાં બાબાશ કરતી કોઈ છંદા નથી કાવ્ય નથી છતાં એક મ્યો ગુરુ 'મા' ને લઘુ વાચવો પડે છે, અને 'શબ્દ'માંના છેલ્લા બે લઘુ એક ગુરુને મ્યાને છે, જે મધી દરડમગડ પડી આગાશ કરમાં જોવા મળતી નથી

પણ ચાલ ઉપરાંત, આ કાવ્ય પણ ત્રિપુગશ કરતી નોટણુકમાથી મને છે એટલે ક્યાન્તનું ગણવું પડે છે

'૧૬ અમોવા' પણ નોટણુકમાથી મળ્યું છે ગીતિમાં આ એક જ કાવ્ય મને છે પુરુષમિત્રને સમોધિત આ કાવ્યમાં 'ઉલ્લાસતનુજ' મને છે પોતાને માટે 'દુખી પ્રિયા'ને પુરુષમિત્ર માટે 'દિવ્ય દેહી તારી' જોતા જો 'ઉલ્લાસતનુજ' સમોધક હોય તો ધી સજ્જનાએ ચોધેલો સમાન- સિગી પ્રેમ અહીં પણ લાગે છે શરૂઆતનું હોઈ શકે

‘૪૦ ચાણુ નો પાઠ કયાથી મળ્યો, રંગે રીંગતો આપની ઉમાશકર સ્ત્રી ગયા છે તેમની ‘પ્રકાશન વિષયક યાદી’માં કે બીજે કયાય નોંધ કરી નથી. પણ નરસિંહગવતી ગેજનીશીમાં ૮-૬-૧૯૮૩ નીચે નોંધ મળે છે ‘જ્ઞાનદર્શન (કૃ. ઝવેરીના મિત્ર અ. મી. દીનમધુતુ માસિક) અંક ૧નો (કાર્તિક ૧૯૪૯) ઘણા દિવસ ઉપર આ મો. તો આજ કરી વાચી જોતા ‘ચાણુ નાગનુ પદ્ય વાક્ય (ખાળાશ ૨ ઉ નાસગમતુ) મન સુખરામ સૂર્યગમ ઉપર (હેને ચાણુક નગાવનારુ) ગર્ભિત રીતે હોય એમ લાગે છે’

ઉપાન્ય પશ્ચિમાં બાન ગમે મીઠાઈ ખરીદવા એમ નામ ગૂંથુ છે, તેથી પણ શક્ય નથી

૩૧ મુક્તકો માના ૪ ૧૦, ૧૧ ૧૨ ૧૩ પ્રાન્તના છે એ આપણે જોયું

૪૮ ચળના સના કિમેચર ૧૯૮૨ના ભારતીભૂષણુ મા ‘બા ઉ’ સહી સાથે છપાયુ હતુ એને અમદિધ છે તાળાગમને પ્રિન એરી પ્રણાનિથી મળેની કાન્યાન્તે સા પ્રતિ રૂપે રચનાસમય ગૂંથી વેવાની રીત તેમણે અગી દોહરામાં મૂખી છે બાળાશકરની ક્રીક નાની કૃતિઓમાં પણ ગ્યનાવર્ષ ગૂંથી તીવુ હાય એવો વહેમ પડે છે તે જોતા ઉમાશકરે પ્રિપ્ણુમાં આ કૃતિનો અપહ્રાઈ મૂવો હોત તો સારુ થાત

૪૯ શ્રી રિપનપચદશી ત્રિપુરાશકરના સત્રદમાથી મળ્યુ છે, અને ગુરુકવિ દનપત્રગમનો પદરજસેવ બાન એમ છેતી રીંગીમાં કનૃત્વ અપષ્ટ છે

‘૫૦ વિનાપ્રશસ્તિ પણ ત્રિપુરાશકરના સત્રદમાથી મળ્યુ છે ‘સ્વતઃ પુસ્તિકા રૂપે કવિના નામથી છપાવેતુ એમ ઉમાશકર નોંધે છે વિદ્યોરિયાના ગળ્યારોહણુના સુરભુમહોત્સવને પ્રસંગે ત્રગ્ગુજરાતીમાં તખા જેતુ આ કાવ્ય બાન શબ્દ ધગવતું નથી

‘૫૧ શ્રીમત્ શકરાચાર્ય આગમન પ્રસંગ પણ કવિપુત્રા સત્રદમાથી મળીયુ છે કાન્યાન્તે લખીતગ પ્રભુપદકમન, રસ અનુરાગી બાન’ એમ અપષ્ટ છે

‘૫૩ બેનીબાવસાદિત્યસિંધુમાથી બાનકૃતિ’ તે આ પુસ્તકમાં બાને રચેવો વિલાગ છે તેમાં ‘બાન’તુ નામ ગૂંથાય છે

‘૫૪ ગીત’ પણ ત્રિપુરાશકર પાસેથી મળે છે ત્રગ્ગુજરાતીમાં વખેના આ

ગીતોના આ ઝૂમખામા, પહેલા ચારમા છેલ્લી લીટીમાં 'બાલ' છે, પણ છેલ્લા ચાર ગીતોમા નથી

'૫૫ દેવીદાસ રાજનીતિ-અર્પણપત્ર' એ કવિના એ અથના દવપન-રામને કરેલા અર્પણનુ કાવ્ય છે

'૫૬ સુભાષિત' એ ત્રિપુરાશ કરના સબ્રહ્મથી મળેનુ સાત નગ સુભાષિતોનુ ઝૂમખુ છે, જેમા માત્ર પહેલા ચારને છેડે 'બાલ' છે

'૫૭ ગઝલે બાલ', ત્રિપુરાશ કરના સબ્રહ્મા મળેલો ચાઠ ઉર્દૂ અને એ કારસી ગઝલોનો ઝૂમખો છે દરેકને છેડે 'બાલ' છે

૧૦ કવિપુત્ર પાસેથી મળેલી બાકીની કૃતિઓ

ત્રિપુરાશ કરના સબ્રહ્મ વિશે આપણે ચર્ચા કરી છે તેમાથી મળેલી ૨૫ કૃતિઓમાથી પાલ, ૧૬, ૧૭, ૨૧, ૨૭ અને ૨૮નો ક્રમાક ધરાવતી પ્રકીર્ણ કૃતિઓ મેં બીજાની ગણી છે બાકી રહી દસ કૃતિ તે હવે જોઈ જઈએ

'૧. સ્તુતિ' ઉમાશ કરે અને પ્રકીર્ણ કૃતિઓમા પહેલુ સ્થાન ખૂબ ઔચિત્યપૂર્વક આપ્યુ છે સમ્પૂર્ણમા અથાએ મુકાતા નાન્દી જેવી જટા અને ચાતુરી ધરાવતી આ સ્તુતિ પુન સમ્પૂર્ણ સકળાતા શાહુલતા તથા મ્યોકની બનેલી છે '૫૬ સુભાષિત'મા આ પુનનો આવો જ પ્રયોગ છે રચના ખૂબ સુદર છે, અને કલાન્તની શૈલીના ઉત્તમ લક્ષણો એમા છે એની મનોહર વર્ણસંકલના પ્રત્યે ઉમાશ કરે ધ્યાન ખેંચુ જ છે તે બાળાશ કરની જ છે તે વિગે મને સહેજ પણ શકા નથી

અ તે 'બાલ' નથી, પણ તેનુ કારણ ક'પી શકાય છે છેલ્લી લીટી ઉમાશ કરને દુર્બોધ લાગી છે, કારણ કે તેમા રચનાનર્થ ગૂઢ્યુ છે એટલે કે, ખરેખર કાઈ અથને આ-એ મૂકવા ધારી હોય આવે પ્રસંગે, જેમકે અનુપ રામને કરેલા અર્પણના કાવ્યમા, એ છેડે 'બાલ' ગૂઢતા નથી

'૩ દપતી ભાગ્યશાળી' એ સ્વધરાના એ મુદ્દા મ્યોકમા બાળાશ કરની છાપ પૂરેપૂરી ઊડી છે શરફની શર્વરી, ચદ્ર ચારુ, પ્યારી, આનન, વગેરે બાળાશ કરના પ્રિય પ્રયોગો છે પોતાને માટે 'કવિ' એવો ઉ નેખ પણ એની સાક્ષી પૂરે છે 'સ્તુતિ' અને આ કૃતિ વિશે મેં મારા કાવ્યુની-અવનોકનમા વખેનુ આ એ કૃતિઓ જે બાળાશ કરની ન હોય તો વ્યારામ અને કાન્ત વચ્ચેના ક્યા કવિની હોય ?

આ મનને હું વળગી રહું છું

બાળાશકરમા આરબે ત્રણ-દલપતની ખૂબ અસર હતી, તેમા પણ આ તો પહેલું કાવ્ય એમ કહે છે, એટલે અહીં ત્રેહી, બાળી (બાળાના અર્થમા), સતી શિરમણિ, જેવા કાઈ પ્રયોગો સિવાય તેમની વિશિષ્ટ શૈલી જેવા મળતી નથી. પોતે 'બાળાશકર' એટલે 'સતી' વિશે લખ્યા ત્રેરાય, એ તો 'હુ છુ શકર, તુ સતી શિરમણિ' એ પકિતથી પણ કહી શકાય.

કાવ્ય અધુરુ છે, એવે 'બાલ' નથી કૈવીએ લીટી 'ઉથયો' છે, એટલે આખ્યાન પદ્ધતિમા લખાયુ છે.

'૩૧ મુક્તકો' માનુ એક આપણે 'દાર્પસવિલાસ'મા છે તે જોયુ-પાય બાવના છે તે પણ જોયુ બાકીના બાવના હોય.

૧૨ કર્તૃત્વચર્યાનાં કેટલાંક ફલિતો

આમ બધી-સત્તારને વ-કૃતિઓને કર્તૃત્વદષ્ટિએ આપણે જોઈ ગયા. આ ચર્યાનો નિષ્કર્ષ આમ મૂકી શકાય.

(૧) બાળાશકરે તત્રીપદની આચારસહિતા પાળી લાગે છે, તેથી સામયિકોમાથી કૃતિઓ એ દષ્ટિએ વેની જોઈતી હતી.

(૨) બાળાશકરે પોતાને માટે ખીજા-જયવિજય કે 'શકરશિષ્ય' કે એવા ઉપનામો યોજ્યા લાગતા નથી એવી કૃતિઓ ખીજતી કરે છે.

(૩) બાળાશકરે 'મજેતુ' એમ સૂચન કરવાનો નિયમ બરાબર પાળ્યો હતો તેથી તેમના તત્રીપદ દરમિયાન છપાયેલા 'મજેતુ'ના સૂચન સાથેના કાવ્યો ખીજતના છે.

(૪) આ સત્તાવન કૃતિઓમાથી સામયિકોમા છપાયેલી માત્ર પાંચ જ કૃતિઓ બાલની છે જ્યતે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના લેખમા ઉતારેલી '૨ કવિનિશાતુ મગવાચરણુ'ની આપ લીટી બાળાશકરે બાહરનના કાવ્યના આધારે રચીને 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા મૂકેલું '૧૪ કાનોપાવલ', અનુપરામે પોતાના 'જ્ઞાનદર્શન'મા છાપેલું 'ચાણુક', બાળાશકરે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા છાપેલા '૩૧ મુક્તકો'મા આવી જતી આ અન્યોક્તિઓ, અને તેમણે જ 'લાગતીભૂષણુ'મા છાપેલું 'વ્યજનાક મજા'.

લોઘ 'ગુજરે જે શિરે તારે' ડિમેબર, ૧૮૯૨ના 'લાગતીભૂષણુ'મા હરિપ્રેમપચદશાની છે વી-૨૧ મી-કૃતિ તરીકે છપાઈ ગયુ હતું, તે આ શીર્ષક સાથે બાળાશકરે જ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા ફરીને છાપ્યુ લાગે છે.

૫. જ્યાવજ્ય તં ધામતરામ'છ; શંકરાશય્ય ત અનુપરામ હોય, અને પ્રાગ તે પ્રયાગજ એવું પ્રેમણ અનુમાન થઈ શકે છે.

૬. અનંતરાયનું હરિપ્રેમપંચદશીનું સંપાદન જરા પણ આધાર લેવાં યોગ્ય નહોતું. તેમની વચલી ચૌદ કૃતિઓ સંપાદકે સમકાલીન કાવ્ય-સાહિત્યથી સંપૂર્ણ અસ્પૃષ્ટ હોવાથી સામયિકામાંથી ફાંફાં ભારી એકઠી કરેલી છે.

૭. આ વચલી ચૌદ કૃતિઓમાં આઠ કૃતિઓ અતિ પ્રતિષ્ઠિત કવિ-ઓની છે. તે વચ્ચે જેમતેમ મૂકેલી બાકીની છ કૃતિઓમાંની એક પણ કલાન્તની લાગતી નથી.

૮. હરસિદ્ધની એક કૃતિ ઉમાશંકરે જ રદ કરી, તે ઉપરાંત, જીવણની એક, મણિલાલ જ્યારામની એક, મણિલાલ નણુભાઈની એક, કાન્તની એક, ધામતરામની નવ, જેઠાલાલ દેવનાથ પંડ્યા (મુકુલ)ની એક, શંકરશિખ્યની બે, જીવનલાલ કેવળરામ મહેતાની એક અને (તેમની જ લાગે છે તે) બીજી બે, 'ફાંખ'સવિલાસ'નું એક મુક્તક, અનંતરાયે સામયિકામાંથી અજ્ઞાત લેખકની લીધેલી ચાર, અને 'મળેલું' સાથેની અજ્ઞાત લેખકની 'શ્રમરાન્યોક્તિ', છોડી દેવી જોઈએ.

તે ઉપરાંત, કલાન્તની પદાવલિ, ભાવ, વગેરેનો સહેજ પણ અણુસાર ન હોય તેવી અજ્ઞાત લેખકની કૃતિઓ પણ છોડી શકાય.

૯. સામાન્ય રીતે કૃતિમાં 'બાલ' ગૂંધાય ત્યારે કૃતિ અસંદિગ્ધ હોય છે, પણ '૮. ના જુલાતો પ્રેમ'માં વચ્ચે બાલ આવે છે છતાં તે મને ચર્ચાસ્પદ લાગે છે.

વળી 'બાલ' શબ્દ કૃતિમાં જેમ હોય તેમ જ છાપવો જોઈએ. બધે 'બાલ' નાગરીમાં છાપવાનો આગ્રહ રાખતાં મણિલાલના 'સાત્ત્વિક ત્યાગ' જેવે સ્થળે પણ કર્તૃત્વનું દહ સૂચન અકારણ પ્રવેશી જાય છે.

(૧૦) અસંદિગ્ધ કૃતિઓમાં જુદાં જુદાં કારણે 'બાલ' ન પણ હોય. પહેલી ત્રણ પ્રકીર્ણ કૃતિમાં નથી. અનુપરામને અર્પણ કરતું કાવ્ય છે તેમાં પણ નથી, તેવે સ્થળે કારણસર 'બાલ' ન હોય.

૧૨. રહી ગયેલી કૃતિઓ

બાળાશંકરે પોતે જ પોતાની કૃતિઓ એકત્રિન રૂપે સાચવી નથી, તેથી સંપાદનનું કાર્ય વિકટ બન્યું છે. આ કારણે તેમની ઓછામાં ઓછી

જેમાં પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિએ નીમેલા એ સભ્યો હોય અને એક દાતાએ સૂચવેલા સભ્ય હોય.

- (૪) સુવર્ણચંદ્રક આપવો કે ન આપવો તેમજ કોને આપવો એ અંગે નિર્ણાયક સમિતિએ વધુમતે કરેલો નિર્ણય છેવટનો ગણાશે.
- (૫) આ નિર્ણાયક સમિતિ દર ત્રણ વર્ષે નિયુક્ત થશે. પણ દાતા ઈચ્છે તો દાતાના પ્રતિનિધિ-સભ્ય પણ ત્રણ વર્ષે તેઓ (દાતા) બદલી શકશે. (પ્રથમના ત્રણ વર્ષમાં દાતા નિર્ણાયક સમિતિના દાતા તરફના પ્રતિનિધિ તરીકે આચાર્યશ્રી અનંતરાય રાવળને નામે છે તેની નોંધ લેવામાં આવે છે.)
- (૬) જે વર્ષે શ્રી અરવિંદ ચંદ્રકનો પ્રદાનને યોગ્ય મૌલિક ભક્તિવિષયક ઉત્તમ કૃતિ અથવા તો ઉત્તમ ભાવનાપ્રેરક મૌલિક કૃતિ, અથવા તો પરાક્રમ, સાહસ, ધૈર્ય, ત્યાગ, સહિષ્ણુતા વગેરે ગુણો સતેજ કરે એવી ઉત્તમ ભાવનાત્મક મૌલિક ટૂંકી વાર્તાઓના સંગ્રહરૂપી કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ ન હોય અથવા નિર્ણાયક સમિતિને ઉપર્યુક્ત પ્રકારની પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિઓમાંથી એક પણ કૃતિ મૌલિકતા તેમજ ઉત્તમતાના ગુણુવાળી વર્તાઈ ના હોય તે વર્ષે શ્રી અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રકનું પ્રદાન ન કરવું એમ નિર્ણાયક સમિતિ દ્વારા શકશે.
- (૭) જે વર્ષે કલમ છમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેના કારણસર શ્રી અરવિંદ સુવર્ણ-ચંદ્રક પ્રદાન ન થઈ શક્યું હોય તે વર્ષે વધેલી વ્યાજની રકમમાંથી પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિ ભાવનાત્મક મૌલિક કૃતિઓ તૈયાર કરાવવા યોગ્ય વ્યક્તિઓને આમંત્રણ આપી શકશે, તેમજ તેની કૃતિના પ્રકાશન પાછળ વ્યાજની રકમમાંથી આવશ્યક ખર્ચ કરી શકશે.
- (૮) કલમ એક અને સાતમાં દર્શાવેલી રીતે પણ જે વર્ષે વ્યાજની રકમ ખર્ચવાનું શક્ય બન્યું ના હોય તે સંજોગોમાં તે વર્ષની વધેલી વ્યાજની રકમ મૂળ દાનની રકમમાં જ ઉમેરી દેવાશે.
- (૯) કલમ છ પ્રમાણે જે વર્ષે કોઈ એક કૃતિ નિર્ણાયક સમિતિને સર્વશ્રેષ્ઠ લાગી ન હોય તે વર્ષે નિર્ણાયક સમિતિને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે તે વર્ષની વ્યાજની રકમમાંથી કાળવણી કરવાની કાર્યવાહક સમિતિને તે લગામણ કરી શકશે.

परिपटनां प्रकाशना

आदिपयने अने भीम व्याख्याना	कनयाबाब सुनशी	४-००
सुनशी सुनिसंगय	कनयाबाब सुनशी	१-५०
सुपुष्पमहासय	जयतपुष्प हरिकृष्ण हवे	१-५०
वैतिहासिक संशोधन	दुर्गाशंकर शास्त्री	१-००
भीसरतु भागीन साहित्य	चंद्रशंकर शुक्ल	२-५०
नर्मदशताण्डी अथ		२-००
नर्मद चित्रावली		२-००
आप्यविवार	सुरेन्द्रनाथ दासगुप्त	
	(अनु. नगीनदास पारेण)	५-००
पिरोमिडनी छायाभा	चंद्रशंकर शुक्ल	३-००
गुजराती साहित्य परिपद : सभेसन तेरसु		५-००
गुजराती साहित्य परिपद : सभेसन शोडसु		५-००
गुजराती साहित्य परिपद : सभेसन पंदरसु		५-००
गुजराती साहित्य परिपद : सभेसन सोणसु		५-००
गुजराती साहित्य परिपद : वीससु सभेसन (प्रसभा)		५-००
हेमसारस्वतसत्र : पाठसु		५-००
प्रमानं हनां त्रणु व्याख्यान	स. : ड. डा. शास्त्री अने	
	वैतन्यभाषा द्विविध्या	

उपरती सर्व ग्रंथसु परिपद-सभेसु परीस टका
 न्देशां वेणलसु मणी सकरी.

आधिरयान
 परिपद कार्यलय
 C/o श्री. ड. डा. आर. स. कालिका अमदा
 अने
 गुजराती अथरतन कार्यलय, गांधी

वर्षादि ३ सपतम नव १९६१
 प्रकाशक : परीस टका
 कलकत्ता ७